

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

Osmania University Library	
Call No	M 83240C
Name Of Book	ଏକାମ୍ରାସି
Name Of Author	ଶ୍ରୀ

OU_192778

UNIVERSAL
LIBRARY

॥ श्रीउद्योगदेवता प्रसन्न. ॥

ज्ञानमित्र पुस्तक-माला, पुष्प बत्तीसार्वे.

चव्हाणी समशेर !

लेखक,

लक्ष्मण नारायण जोशी,

गृहिणी कर्तव्य, रशियातील बोल्शेविस्म, रशियाचे सूर्यग्रहण ।

अस्तोदय वंगेर पुस्तकाचे कर्ते.

प्रकाशक व मुद्रक,

नारायण बळवंत चव्हाण.

थमावृत्ति.] सन १९२३. [किं. एक रुपया

(All Rights reserved By the Publisher)

ॐ सचित्र ६६
आनंद-मठ

बंगाली साहित्य संभ्राट कादंबरी लेखक स्वर्गीय, बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय, सी. आय. ई. याच्या प्रतीभाशाली राष्ट्रीयभावना उद्घोषक कादंबरीचा हा श्रीयुत, भा. श्री. कुलकर्णी यांच्या तेजोमय लेखणीतून उतरलेला रसभरीत अनुवाद आहे. ज्या कादंबरीतील “ वंदे मातरम् ” गीताने सर्व भरतखंड जागृत केला, ज्या कादंबरीच्या गुजराथीत, हिंदीत व बंगालीत हजारों प्रती खपल्या त्या ऐतिहासिक कादंबरीचा अद्भुत प्रसंगानीं नटविलेला, चटकदार व स्फूर्तिदायक अनुवाद एकदा वाचा. किं. १०४ व्हॉ. पी. ने १०८.

प्रो. ज्ञानमित्र, शनिवार पेठ, पुणे सिटी.

हे पुस्तक पुणे, पेठ शनिवार घ. नं. ४८३ येथे; नारायण बळवत चव्हाण यांनी आपल्या “ हरिहर ” नामक छापखान्यात छापून ज्ञानमित्र कचेरी, शनिवार पेठ, पुणे शहर येथे प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

द्वापारयुगातील भीमार्जुनांप्रमाणे ज्यांचा पराक्रम होता, स्वधर्म-संरक्षण हेच ज्यांचे व्रीद होते, स्वदेशाच्या शत्रूला नामशेष करण्यासाठीच ज्यांनी आपल्या हातीं शस्त्र धरिले होते, घेरीसारख्या परधर्मीय अयोग शत्रूला ज्यांनी उदार अतःकरणाने आणि सत्या आर्यव्रीदाला शोभेल अशा प्रकारे त्याचा पाडाव झाला असतां हि—आपल्या दरबारी वागविले, आपसातील दुही मोडण्यासाठी ज्यांनी स्वकीय शत्रूपुढे मोठ्या संतोषाने पड साप्याचा स्वबंधवाकरिता प्रयत्न केला. आणि ज्यांनी अंतःकलहाची राखरांगोळी व्हावी म्हणून आपल्या सार्वभौमादि अधिकाऱ्यांचाहि त्याग करण्याचे योजिले त्या कैमाषपृथ्वीराजांच्या सारख्या अवुल पराक्रमी जोडीची फक्त स्त्रियांच्या अभिलाषाने जी अतर्क्य हानी होऊन, स्वातंत्र्यातील स्वराण्याची अखेरची करुणप्राय होळी झाली त्याचे चित्र या पुस्तकांत रेखाटण्याचा जो प्रयत्न केला आहे, तो कितपत साधला याची परिक्षा वाचकवर्ग करीलच.

हिंदी महाकवी जो चंदावरदायी त्याने रचिलेल्या ‘पृथ्वीराज रासा’ या नांवाच्या काव्यग्रंथाची जी नवी उपलब्धी झालेली प्रत काशीच्या नागरीप्रचारिणी सभेने मोठ्या प्रयासाने प्रसिद्धी केली आहे, तीतील आवश्यक अशा ऐतिहासिक भागाची मदत घेऊन इतिहासाला धक्का न लावतां हे पुस्तक ‘पहाराणा प्रतापसिंह चरित्र’ ज्या पोषाकांत बाहेर आणिले आहे त्याच पोषाकांत अरी बाहेर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे, तरी यांत त्या चरित्राप्रमाणे जागोजाग ऐतिहासिक

आधारांच्या पादटिपण्या ज्या दिलेल्या नाहीत ते यातले वैगुण्य वाचकाच्या ध्यानांत येणे सहाजिक होणार आहे.

हे यांत जे वैगुण्य आम्ही मुद्दाम ठेविले आहे त्यातील आमचा मतलब फार निराळा आहे. ' पृथ्वीराज चव्हाण अथवा देहलीचा अखेरचा आर्य साम्राट ' या नावाचे जे दुसरे पुस्तक आम्ही सध्या लिहीत आहोत, त्यांत हे वैगुण्य आम्ही पूर्णपणे काढून टाकणार आहोत. ते ऐतिहासिक मनोरंजक चरित्रहि अगदीं आधुनिक कालापर्यंत उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक माहितीवरून लिहित असल्याने, या पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या व सरकारी शिक्षण खात्याने शाळाच्या अभ्यासक्रमांत उपयोगासाठीं मजूर केलेल्या ' लोकहितवादी ' कृत पृथ्वीराज चरित्राशी बऱ्याच फरकाच्या ऐतिहासिक कथानकात दिसणार आहे हे वाचकवृंदाच्या नजरेस येईलच.

ऐतिहासिक माहितीच्याच केवळ पायावर मोठ्या मनोरंजक स्वरूपाच्या कादंबरीच्या रूपांत—सत्याला किमपीहि धक्का न लावता—एकाच अद्वितीय रणशूराचीं दोन भिन्न स्वरूपांत चरित्रे एकाच लेखकाला साद्यंतपणे कशीं लिहितां येऊ शकतात याचे प्रत्यंतर आपून देण्यासाठींच, उपरिनिर्दिष्ट प्रकारचीं जी चरित्रे प्रसिद्ध करण्याचे योजिले आहे, त्यातील प्राकृत पुस्तक हे पहिले होय. अशा प्रकारचा हा पाहिलाच प्रयत्न असल्याने तो कितपत साधला आहे याची छाननी आपो-आपच होईल, इतके निवेदन करून ही प्रस्तावना संपवितो.

पुस्तक लेखक,

लक्ष्मण नारायण जोशी.

अनुक्रमणिका.

काण्ड.	विषय.	पृष्ठ.
१	सैन्यसमारोह	१-९
२	अपरसिंह.	१०-१५
३	दरवडेखोर मरदार	१६-२३
४	चंपा व चमेली.	२४-३१
५	विरही चदनसिंह.	३२-४०
६	हुदैवी कुटुंब	४१-५५
७	अत्याचार.	५६-६३
८	सामंत संहार.	६४-७०
९	इच्छिनीची इच्छा ।	७१-७९
१०	सैन्यशिक्षण.	८०-८८
११	बटिडाकडे.	८९-९६
१२	विरह चंपाकुमारी.	९७-१०६
१३	शहाबुद्दीनची मदत.	१०७-११८

(२)

१४ भीमदेव आणि कैमाष.	...	११९-१२८
१५ चित्ररेखा.	...	१२९-१३१
१६ घोरीची स्वारी.	...	१३२-१४२
१७ आत्मद्रोह.	...	१४३-१५१
१८ अखेर.	...	१५२-१५८

जगद्विख्यात वंगीयसाहित्यसम्राट, कविराज
रवीन्द्रनाथ टागोर, के. टी. डॉक्टर ऑफ लिटरेचर
त्यांच्या खास परवानगीने मराठीत प्रसिद्ध होणारी

शान्तिनिकेतन माला.

भारतवर्षाला भूषणभूत झालेले वग महाकवि रवीन्द्रनाथ टागोर यांची असाधारण व अलौकिक विद्वत्ता, योग्यता, अपूर्व कवित्वशक्ति, अगाध देशभक्ति, सर्व विषयात दिसणारी प्रतिभा ह्याविषयी ज्यांची जगभर ख्याती होऊन, ज्यांना बहुमानाचे 'नोबेल प्राईज' मिळून ज्यांची सर्वतोमुखी स्तुति ऐकू येते, त्या सर रवीन्द्रनाथच्या बंगाली शांतिनिकेतनाचा हा मराठी स्फूर्तिदायक अनुवाद आहे. निसर्गाशी तन्मय झालेल्या एका निसर्ग-उपासकाची ही कृति आहे. यांत वेदान्तासारख्या गहन विषयांचे व्यवहारिक दृष्टीने सुलभ व रसभरित काव्यमय विवेचन करून त्यांचे श्रेष्ठत्वाचा ठसा याचकांचे हृत्पटलवर वठवून, आपण सध्याच्या जीवनकलहांत कसे वागळे असतां आपल्याला प्रपंचांत राहूनसुद्धां परमार्थ कसा साधता येईल, याचे फारच मार्मिक व मुद्देसून विवेचन केले असून ठिकठिकाणी अनेक प्रचलित प्रश्नावर अगदी नवा प्रकाश पाडला आहे. यातील प्रत्येक भाग वाचतां वाचनां शुष्क अंतःकणांतसुद्धां आत्मपकाशाची पवित्र मन्दाकिनी प्रवाहित होऊ लागते. शुद्ध व सात्त्विक प्रेमाच्या विचाराचा अखंड वाहणारा झरा आहे तो प्रत्येकाच्या हिंमतरान् व कार्यक्षम करील. शांतिनिकेतन, उदयोन्मुख भारतभूमीतील प्रत्येक व्यक्तिला

आत्मत्वाची-आपलेपणाची-ओळख पटवून देऊन, राष्ट्रीय जागृती उत्पन्न करणारी ही राष्ट्रीय संजिवनी आहे, म्हणून प्रत्येक महाराष्ट्रभाषाप्रेमी, देशप्रेमी, धर्मनिष्ठ अशा वाचकांनी या अखंड शांतिमुखाचा लाभ करून घ्यावा.

शांतिनिकेतन-प्रकाशनाची योजना.

सर रवीन्द्रनाथाच्या अनुकरणीय चरित्रासह बारा भागात हा ग्रंथ पुरा करण्यांत येईल. रॉयल सोळा पेजी साईजच्या सुमारे दोनशे पृष्ठांचा एक भाग, दर दोन महिन्यांनी प्रसिद्ध होणार असून प्रत्येक भागाची किंमत एक रुपया ठेवण्यांत येईल. या महिनाअखेर आठ आणे प्रवेश फी भरून नावे नोंदविणारास कायमचे ग्राहक समजून प्रत्येक भाग बारा आणे, व्ही. पी. ने १०२ स पडेल. प्रवेश फी केव्हाही परत मिळणार नाही. पहिला भाग सवलतीची किंमत ०१२ प्रवेश फी ०८ व व्ही. पी. पोस्टेज चार्ज ०६ एकूण १०१० चे व्ही. पी. ने भाग तयार होतांच पाठवू. पहिल्या भागांत रवीन्द्रनाथाचे सु१२ छायाचित्रांसह रसाळ चरित्र व शान्तिनिकेतनाचा हृदयवेधक भाग येणार असून, पुढे प्रत्येक भाग स्वराज्य-होमरूल वरील अखिबत वगाण्यांत जागृती करणारे अत्यंत तेजोमय निवडक लेख आणि फोटो देऊन प्रत्येक भाग अधिकाधिक सुबोध, रसाळ, चित्ताकर्षक, व सान्त्वना करण्याचा संकल्प आहे, म्हणून आजच नांव नोंदवा.

प्रो. शान्तिनिकेतनमाला, शनवार पेठ, पुणे-सि. टी.

चव्हाणी समशेर !

प्रथम काण्ड.

सैन्यसमारोह

(भुजगप्रयात.)

दमामे सनाया तुम्ही वाजवारे ॥
रणाच्या सुरांनां तुम्ही ऐकवारे ॥
स्वसैन्या लढाया तुम्ही चालवारे ॥
जयाच्या पताका तुम्ही डोलवारे ॥ १ ॥

—सौमित्र.

सूर्यनारायण रक्तवर्ण धारण करून जगतावर आपली प्रभा फांकीत उदयाचलावर आरोहण करीत आहे. सूर्यकांतीने पर्वतभालांनी विचित्र शोभा धारण केली आहे. त्या रविप्रभेने प्रथम हिमयुक्त पर्वतशिखरांवर आपली दैवीप्यमान प्रभा पसरून नंतर हळुके हळुके पर्वतमध्यावरून पायथ्यावर व तेथून सर्व मैदानावर आपला पूर्ण अंमल बसविण्याचा

चव्हाणी सप्रशेर !

क्रम चालविला आहे. उदयचलावर येणाऱ्या दिवाकराने बंधुक पुष्पगुच्छा-
प्रमाणे नाना तऱ्हेच्या रंगांची कांति पक्त पर्वतावरच धारण केली नसून,
निकटवर्ती अशा सर्व प्रदेशावर त्याने आपले विचित्र रूप पसरलेले दिसू
लागले आहे औदासीन्याने मलिन शालेली भनेसुद्धा आनंदित व्हावीत
तशी शोभा पर्वतगव्हरातून वाहणाऱ्या नद्याच्या प्रवाहावर नाच-
णाऱ्या सूर्यकिरणाची दिसू लागली आहे. एके बाभूस द्रुत गतीने धाव-
णाऱ्या नद्याच्या प्रवाहाचा खळखळाट चालू आहे, तर दुसरीकडे—भूमि-
प्रदेशावर जाण्याची त्वरा करणाऱ्या निझरोदकाच्या धबधब्याचा प्रचंड
प्रतिध्वनी ऐकू येतो आह मत्त हर्तीच्या गडस्यलातून वाहणाऱ्या दानो-
दकाप्रमाणेच ती जलौघाची शोभा दिसते आहे पर्वतमस्तकावरून
झपाट्याने खाली पडणाऱ्या हिमामुळे असमतान्द्रागातील हिरवीगार
वनराजी लुप्तप्राय झालेली दिसते आहे अशा त्या पर्वतावर—वनांतील
पौष्टिक मेव्याचा वृक्षाची इतकी गर्दी होती की, त्याची गणती करणेच
अशक्य होय जीवजंतु इतस्ततः सचार करू लागले आहेत. प्रभात-
कालीन व्योमचारी पक्षी आपआपली पिसे चचुपुटानी शोवून गगन
मंडलांत उड्डाण मारू लागले असून, त्याच्या मागे त्याची पिले चिव
चिव किलबिल असा ध्वनि करीत धावत आहेत.

अशा तऱ्हेने विहंगवृद्ध आकाशात उडून जात असतां दुरून
पाहणाऱ्याला तीं भूपृष्ठावरील हरित वर्ण शेतेंच हवेत पोहताहेत असा

प्रथम काण्ड.

भास होत होता. अशा त्या प्रभातसमयी पर्वतस्थ मानवी प्राणीहि हलके हलके इतस्ततः भ्रमण करण्याच्या विचारांत होते. कोणी पांचोळा जमविण्याच्या विचारांत आहेत व कोणी लाकडे तोडून आणण्यासाठी खांद्यावर कुऱ्हाडी घेऊन घराबाहेर पडत आहेत अहीरी लोक आपल्या शिकारी कुत्र्यांना चुचकारून त्यांच्या पाठी थोपटीत आहेत. काहींचे कुत्रे दुरून आपल्या घन्याकडे शेंपट्या हालवीत व जिभाच्या लोळाचे नपनपाट करीत घावत येत आहेत व काहींचे कुत्रे शिकारीला आण्यासाठी माल-कांच्या भोंवतीं घिरव्या घालीत आहेत.

अशा प्रकारची निसर्गशोभा ज्या पर्वतावर दिसत होती त्याच पर्वताच्या एका भागावर एक मोठा चमत्कारिक देखावा दिसत होता. मोंगलाचे स्वार आपापले भाले सूर्यकिरणात चमकावीत घोड्यांना लगाम घालीत होते. घोड्यांचे खिंखाळणे सुरू असून, भाल्यापताकाचे फरारे हवेत डोलत फरं फरं करीत होते. सर्व तयारी झाल्यावर ते घोडेस्वार कोठे तरी जाण्यास निघाले. जाताना ते आपसांत गोष्टी बोलत चालले होते.

एक—आज हिंदुओंकी शामत आई है !

दुसरा—आजि शामत क्या ? इनपर तो हमेशाही शामत सवार रहती है ! ये निगे जाहिल और बेवकूफ है ! खाली मरने मारनेसे भला कोई बहादुर कइलाता है ? इसमे कौमी जोश तो बिल्कुल ही नहीं है !

चव्हाणी समशेर ।

तिसरा—आपका कहना तो बजा है ! पर, इनकी दिलावरी और बहादरीसे तो कहनाही पडेगा कि ये सब बाकईमे शेर दिख् और अग्नू है ।

चौथा—हाँ साहब, यह सब तो ठीक है, पर एक बातकी हिंदू ओमे सख्त शिकायत है ! ये मिलकर काम कनना नही चाहते. मौकेपर तो ये और भी छुट मुट हो जाते हैं ! हमी लोगोको देखिये किस तरी के हमारे शाह साहबने अपनी पहाडी कौमोको मिल रख्सा है !

पांचवा—बल्लाह अफरी है आपके इन ख्यालतो पर ! शुभान् अल्ला ! कहातक आपने दौड मागी है कि हवाको भी मात कर दिया ! अजी जनाव, आप पहले पहल न अंगमे चल रहे है ? इस वजहसे इतनी बहकी बहकी बाते कर हे है ! अगर आपको कभी इन राजपूत या छत्री कौमोसे साबका पडा होता तो कदर आफियत हो जाती. बकौले शख्म ' कदर आफियात आँकसे दानद, केव मुसीबत गिरफ्तार आयद ' (जो मनुष्य विपर्तीत पडतो त्यालाच सुखाची किंमत समजते) किसी आला ख्यालत ने क्या अच्छा कहा है ! ऊंट जबतक पहाडके नीचे नही जाता, तब तक वह किसी को अपने से ऊंचा नहीं देखता !

खांसाहेब—जनाव मीरसाहब, आपका कहना बजा है ! पर याद रखीये, मुगल या तातार लोग मी कुछ ठडे हाथोंसे तलवार नहीं पकडते.

प्रथम काण्ड.

मीरसाहेब—यह सब तो ठीक है ! पर खांसाहेब, वह पीर. चाटीवाली लढाई भूल गये ? जिस्मे खाली तीनसौ राजपुतोंने तीन हजार काबुलीयोंको रोख रक्खा था ।

खांसाहेब—वजा है । पर मीरसाहेब, रोकने रुकानेसे काम नहीं चलता. दुनियामें चाला की और फरेबसे भी काम केना चाहिये. देखिये, हिंदूओकी फूट तो महशूर ही है ! उन्हींके मुष्कमे जयचंदने मेरे शाहसाहेबके पास मदद देनेको पैगाम भेजा है । कहिये भला इनको क्या फतह नसीब होगी ? ये खाली बें बें बें बें करते रहे और खाया पीया सोया करें, सत्तानरसे इन्का क्या सरोकार ?

अशा प्रकारच्या गप्पागोष्टी करीत तें मोगलांचें घोडदळ चाललें असता त्याच्या मागून पायदळहि रस्ता काटीत चाललें होतें इतक्यांत रस्त्यांत एका सैनिकानें मध्येच येऊन त्यांस अशी बातमी दिली कीं, ' सैन्याचा मुकाम इथेंच करावा. कारण, सूर्य बराच वर आला आहे, त्यामुळे सैन्याला त्रास होईल. ' असा हुकूम ऐकण्याबरोबर चारी बाजूनीं नफरीचा आवाज सुकू लागला. घोडदळ व पायदळही तेथेंच थांबली. स्वारांनीं घोड्यांचे लगान काढून त्यांच्या गळ्यांत काढण्या बांधल्या व त्यांना ओळीनें मेळांना बांधून टाकले. कोंबळे हिरवेगार गवत घोडे लाऊं लागून फुरफुराट कंक लागले.

चव्हाणी समशेर ।

सैनिक थकले होते. ते विश्रांतीकरिता केव्हां हुकूम होते याचाच वाट पहात होते. त्या वेळी त्यांना थडगार पाण्याची आवश्यकता भासत होती. त्यांच्या सुदैवाने त्यांना जवळच एक स्वच्छ पाण्याचा झरा असलेले स्थळ दिसले. तेथे जाऊन सर्व सैनिकांनी आपली तहान प्रथम भागवली आणि नंतर घोडेस्वारांनी आपल्या घोड्यांनाहि पाणी पाजले. सर्वत्र आनंद झाला अशा तऱ्हेची त्या वेळी जर विश्रांति मिळाली नसती, तर माणसे व घोडे खात्रीनेच आजारी पडली असती.

परिश्रमानंतर अराम जर मिळणार नाही तर मोठी हानी होते. पायदळाच्या सैनिकांनी आपले लष्करी कपडे उतरून जवळच्या सरोवरात जाऊन हातपाय तोडें वगैरे गार पाण्याने स्वच्छ धुतलीं. पर्वताच्या अश्रिमभागीं—लष्कराचा खाना तयार करणाऱ्यांनी चुले पेटवून त्यांवर मोठाले डेरे चढविले. बकरे, म्हशी आणि इतर काहीं रानटी जनावरांचे स्वच्छ धुतलेले मांस त्यात शिजत लावले. भिस्त्यांनी पाण्याची रेलचल करून सोडली. त्या पाहाडांतील अनेक तऱ्हेचे जंगली मेवे व मसाले मासात टाकण्यांत आले. पुलाव्याचीहि भांडी चुऱ्यांवर ठेवण्यांत आली. जंगलातील लाकडांनी चुली नुसत्या भट्यांसारख्या प्ररीत झाल्या. अशा तऱ्हेने मोगली सैन्याच्या खान्याची तयारी सुरू असता, चारी दिशंना पाहारा देणाऱ्यांचा पाहाराही सुरू झाला. अशा तऱ्हेने एका बाजूला खाना तयार होण्याचे काम सुरू असता, दुसऱ्या बाजूला सेना-

प्रथम काण्ड.

अध्याक्ष तातारखान व जमालखान यांनीं पुढें जाण्याच्या मार्गाचा नकाशा आपल्यापुढें ठेवून आपसांत वादविवादात्मक चर्चेला सुरवात केली होती.

पुढील मार्ग आक्रमण कसा करावा याबद्दल त्या दोघांत वाटाघाट होत असतां, मध्येच तेथें एकजण येऊन म्हणाला कीं, “शाह-साहब बुलाते है।” दोघेही सेनाध्यक्ष ताबडतोब उठून शाहसाहेबाकडे गेले.

तातारखानानें नम्रतापूर्वक सलाम करून म्हटलें, “जो इरशाद, खाकसार हजर है। क्या कोई मशविरा पेश है? अक़ य्यामत! किसी बातका अदेशा न फरमावे! यह खादिम बातकी बातमें अमर-सिंहको घर दाबावेगा।”

निसुरतखां—जहांपनाह, अमरसिंह कोई बहादुर नहीं है. वह तो अदनासा राजा है। सिंध जैसे भारी मुश्कपर दखल करनेमें सरकार को कुछ तरतुदद नहीं करनी पड़ेगी. इस वक्त तो हुजूरकी ताबे-दारीमें पांच सौ हाथी, एक लाख सवार और काबुली, पंजाबी, रूमी, गोरी, अरब बगैरा एक लाख पैदल खूखाल सिपाही नैयार हैं!

आपस्या सेनाध्यक्षांचे म्हणणे ऐकल्यावर शहाबुद्दीन बोरी म्हणाला “नहीं, नहीं! मैंने सुना है के वह बडा बहादुर है! वह सच्चे क्षत्रियों के समान बडा ही बहादुर है। वह अपनी जान दे देगा पर धर्म न छोड़े गा। निसुरतखां, मेरा इरादाही कुछ और है। वजाय इसके की लढाईमें मारा जाय, अगर वह मजदबे इसलाम कुबूल करले

चव्हाणी समशेर !

तो जादा कार आमद हैं ! क्योंकि जबतक हिंदुस्तानके ही आदमी मज-हबे इस्लामको कबूल न करलें, तबतक इस्की बुनियाद उस मुस्कमे पडनी मुश्कील है ! मुसलमानोंका क्या ? आज वहां रहे, कल यहां चले आये ! इसलिये, यह अच्छा होगा कि हिंदोस्तानहीमें रहकर इन्से रोटीबेटी कर लिजाय ! हमारी राय तो यह है कि इस फतहके-बाद अहादका झडा खडा कर दिया जाय और मुस्के हिंदुस्तानके चुनीदा राजामहाराजाओंको कस्मा बढ़ाया जाय ! बस इसी तौरपर हजरत मुहम्मदका उसूल लोगोमें बढ़ाया जा सकताहै ! वर ना इसीतरहसे मास-काट करते तो हजारों बरस बीत जाएंगे पर, हमलोगोंका किया कुछ न होगा !

याप्रमाणे घोरीचे विचार ऐकून, निसूरनखान बोलला कीं,
 “ हुशूरका फरमान बहोत बजा है ! और जो जो तरकीबे हुशूरने फरमाई है वेभी बहुतही आला है ! ” तातारखानानेही होस हो ठोकून दिला ! सेनापतींनी या प्रमाणे होस हो ठोकलेला पाहून दरबा-रांतील इतरांनीं ही त्यांच्याच सुरांत आपला सूर मिळविला. सर्व दर-बाच्यांची, एकवाक्यता झालेली पाहून घोरीचे हृदयकमल प्रफुल्लित झाले. त्यानें मोठ्या आनंदाने “ बहादुरो, इन्शाय अल्लाह गौका हाथ लगा तो तमाम हिंदोस्तानको मुसलमान बनाकर छोडूं गा और इस्लामी झडा हिंदुस्तानके एक सिरेसे दुसरे सिरेतक उडता देख तब ठंडी

प्रथम काण्ड.

करूंगा ! या परवरादिगर, वह इन कबनसीब होगा, जब हिंदोस्तान की जवानमर्द और खुबसूरत औरतें हमारे मुल्कमें आकर रहेंगी ! उनके बहादुर लडके मजहबे इस्लामकी तालिम पाकर हजरत सलामतके उसूलोका हरफर्द बशरके जहान नशीन करेंगे ! खैर ! कुछ मुजासा नहीं ! अरसा तो जरूर लगेगा, लेकिन अगर मुल्के हिंदमें कामयाबी हासिल हो जायगी तो और जगहोंमें तो बातकी बातमें होही जायगी । ” इतके बोल्छन बोरीने कुराणातली एक आयत छटली व दरबार बरखास्त झाला.

दरबारच्या बरखास्तीच्यावेळीं अशी सख्त ताकीद देण्यांत आली होती कीं, दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच बटिख्वावर सर्वांनीं जाऊन घडकले पाहिजे. या हुक्माप्रमाणे सर्वांनीं “जे हुक्म हुजूर ” असे आदबीने म्हणून सर्व मडळी निघून गेली होती. या वेळी खाना तयार झाला होता ! सर्व सैनिकांनी खाना खाछा व ते उदरक तेथून सकाळींच कूच व्हावयाचा होता म्हणून बिभ्रांती घेत पडले.

द्वितीय काण्ड ।

अमरसिंह.

(गीत्यर्थ.)

लक्ष्मी तशीच कोणी वेऱ्या सांगा स्वहस्तिं राखियली ?

—मुद्राराक्षस.

मागील काण्डात सांगितलेले सैन्य कोणावर चढाई करून चालले होते, याची वाचकांना आतां माहिती करून द्यायची आहे. वाचकहो, ऐका ! इसवी सनाच्या आठव्या शतकारंभीं आर्यावर्तावर पाश्चिमेकडून यवनांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्या होत्या. गिझनीच्या प्रसिद्ध महंमदाने सिंध, पंजाब, मुलतान वगैरे प्रांत काबीज करून आपल्या राज्याचे ते सुभे केले होते. असें जरी होते तरी भरतखंडांत मुसलमानांचें निशाण शहाबुद्दीन घोरीच्या स्वारीपासूनच खरें रोविले गेले. मुसलमानी स्वाऱ्यांचा उद्देश—भरतखंडातले ब्रह्मच फक्त हरण करण्याचा नसून व्याप-हाराबरोबर धर्महरण करण्याचीही त्यांची लाजसा होती. याचमुळे पंजाबांतील शूरवीर राजे एकत्र झाले होते. त्यांनीं ऐक्याने मुसल-मानांच्या फौजांच्या लाटांना अडथळा करण्याचें ठरविले होते. ज्यावेळीं

द्वितीय काण्ड.

सहायुद्धीन गिजनवीत आपला अधिकार चालवीत होता, त्यावेळीं—
अजमीरांत सोमेश्वर, दिल्लींत अनंगपाल आणि कनोजांत जयचंद राठोर
हे राज्ये करीत होते. या तीन राजकीय शक्त्यांचा प्रभाव त्या वेळीं
आर्यभूवर इतका प्रबल होता की, त्यांचे ऐक्य असेपर्यंत, परकीयाना
या आमच्या पवित्र आर्यभूमीवर पाऊलसुद्धा टाकण्याचे धाडस करवत
नव्हते. या तिन्ही राजसत्तांचा परस्पर असा काही संबंध होता की,
कोणावरही दुःखाचा प्रसंग ओढवला तरी त्यांचे निवारण करण्यास ते
एकत्र जमत असत; परंतु ही गोष्ट फार वेळ टिकू देणे विघात्याला
आवडले नाही वृद्ध अनंगपालाने आपला सर्व राज्यभार पृथ्वीराज
चव्हाणाच्या हवाली करून आपण तपश्चर्येसाठीं वाटिकाश्रमी जाऊन
राहिला. पृथ्वीराजीने सिंहासनावर बसणे कनोजच्या राजाला आवडले
नाही; पण करणार काय ? ऐक्याला हुंगारणे शक्य नव्हते.

जयचंदाने अनेक तऱ्हांच्या राजकीय डावपेंचांत पृथ्वीराजाला
अडकविण्याचे प्रयत्न केले; परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. शूर पृथ्वीरा-
जाने अनंगपाळाचे राज्य मोठ्या उत्कृष्ट कर्तबगारीने चालविले. अनंग-
पाळाच्या वेळच्या अनेक लबाड्यांना त्याने शिक्षा दिल्या. जयचंदाने ही
गोष्ट निराळ्या स्वरूपांत अनंगपालाच्या कानांवर घातली व आपले राज्य
परत बेण्याची त्यास प्रार्थना केली; परंतु बक्षीस दिलेली वस्तु परत बेणे
हे आर्यक्षत्रियास उचित नसल्यामुळे व पृथ्वीराजाचे करणे त्याला पसंत

चव्हाणी समशेर !

असल्यामुळे त्याने जयचंदाच्या प्रार्थनेकडे लक्ष दिले नाही व सऱ्या क्षत्रिय धर्माचे केले.

जयचंदाचा असा जो अपमान झाला. त्याचा त्याने असा सूड घेण्यास आरंभ केला की, पृथ्वीराजाला त्याच्या साह्याची ज्या वेळी जरूर पडली त्या वेळी त्याने आपला हात आखडून धरला. शहाबुद्दीन घोराचा चुलतभाऊ मीरहुसैन हा एके दिवशी पृथ्वीराजाच्या दरबारीं आपल्या भावाच्या भीतीने गेला व आपले रक्षण करण्याबद्दल त्याने त्याची प्रार्थना केली. क्षत्रियधर्मानुसार पृथ्वीराजाने त्याला पाठीशी घातला. यासाठीच शहाबुद्दीनाने पृथ्वीराजावर चाल केली. त्या प्रसंगी जयचंदाने पृथ्वीराजास मदत करण्याचे नाकारिले व पृथ्वीराज या गोष्टीत अन्यायी आहे असे ध्वनीत केले. इतकेच नव्हे तर प्रतिपक्षाला मदत करण्यातच त्याने आपली धन्यता व्यक्त केली. आतां अमरसिंहाच्या वर्तनाकडे वळू.

सन ११७१ मध्ये सिंधूनदीच्या किनाऱ्यावर एका क्षत्रिय राजाची राजधानी बटिंडागडांत होती. ते नगर मोठे भरभराटीचे व सुंदर होते. दूरदूरच्या देशाशी त्या राजधानीचा व्यापार चालत असे. त्या ठिकाणी अमरसिंह नांवाचा परमार वंशीय क्षत्रिय राजा नीतीपूर्वक राज्य करीत होता. त्या वेळी बटिंडा नगर व्यापाराचे केंद्रस्थान झालेले होते. राजपुताना, आफगाणिस्तान, काबूल बख्शिस्तान,

द्वितीय काण्ड.

कंधार वेगैर ठिकाणचे धनिक व्यापारी, महाजन लोक व्यापारासाठी त्या नगरात नेहमी येत जात असत. मध्यम प्रतीच्या लोकांची ही तेथे वस्ती कमी नव्हती. ते शहर छणजे निर्भनांचे तर आश्रयसाधनच होते. असे म्हणण्याचे कारण असे की तेथील राजाने, निराश्रित निर्भनाच्यासाठी अनेक तऱ्हेच्या धर्मसंस्था तेथे स्थापन केल्या होत्या. तात्पर्य हे की, अमरसिंहाने आपले राज्य, प्राचीन आर्यराजाप्रमाणे चालविले होते. सर्व पजाब प्रांत जरी गिझनीच्या राजाच्या आमलाखाली होता, तरी अजून पर्यंत या राजाने यवनांचे दास्य पतकरिले नव्हते. यास्तव, हे राज्य शहाबुद्दीनाच्या हृदयात झाल्याप्रमाणे बोंबत होते. एके दिवशी शहाबुद्दीनाच्या दरबारात असा प्रश्न निघाला की अमरसिंहाचे निशाण मोठ्या डौलाने बटिक्याच्या किल्याच्या तटावर काय म्हणून फडकत रहावे ? तो इतका संपत्तीमान व मिजासखोर का असावा ? शिवाय चित्ररेखेसारख्या खुबसुरत वेश्येला त्याने आश्रय का द्यावा ? अशा तऱ्हेच्या घोरीच्या प्रश्नांना दरबारी मंडळीने, नवाब पीरजाद्याने वेगळे बरेच प्रोत्साहन देऊन सरकारचे म्हणणे खरे आहे असे कबूल केले. मग काय ? घोरी मनांतल्या मनांत लाळ घोटूं लागला. चित्ररेखे-संबंधाने तर दरबारी मंडळीने अधिकच मोठ मिरची लावून प्रशंसा केली. वास्तविक पाहिले असता चित्ररेखा खरोखरच लावण्यमयी सुंदरी होती. तिचे रूपरंग, हावभाव, कटाक्ष वेगळे झियेचित गुणधर्मस्वभाव

चव्हाणी समशेर.

स्वर्गीय अम्सरेला लाजविण्यासारखेच होले, यांत संशय नाही. ती अमरसिंहाच्या प्रेमातली झालेली होती. अमरसिंहाचे चित्त त्या वेश्या-रूप कामलकलिकेत भुग्याप्रमाणे वद्ध झालेले होते असे जरी होते, तरी उलटपक्षी त्या वेश्येचे अमरसिंहावर कितपत प्रेम होते त्याचे वर्णन करणे मात्र अशक्य आहे. त्या बाबतीत इतकेच म्हणतां येईल की, अमरसिंह ज्या अर्थी तिच्यावर अलोट प्रेम करीत असे त्या अर्थी तिचे ही त्याच्यावर कांहीं तरी—निदान दरबारी प्रेम तरी असणे सहाजिक होते. प्रेमा, तूं धन्य आहेस ! तुझा महिमा अपरपार आहे. धनी, मानी, साधु, संत, फकीर वेगरे सर्व तुझ्या पाशांत जखडलेले असतात. तू जरी सुखाचे मूळ आहेस असे वाटते, तरी तें खोटे असून, तू खरे दुःखमूलकच आहेस ! प्रेम्त्यांचा तू सर्वथैव नाश करतसे. प्रेमी जोडण्याना जरी तू आनंददायक वाटतसे तरी अखेर दुःखदायीच ठरतसे. अमरसिंहापाशीं दहा हजार घोडेस्वार, वीस हजार पायदळ क्षत्रिय व वीस हजार श्लेच्छसेना होती. तत्कालीन राजापेक्षां ही सेनासख्या कांही कमी नव्हती. या सिंधच्या राजाचे—तत्कालीन इतिहासलेखकांनीं, जरी उत्तम प्रकारचे वर्णन दिलेले नाही व इलियट नामक एका इयज इतिहास लेखकाने ही जरी विशेष विस्तारपूर्वक या राजाचा इतिहास लिहिलेला नाही, तरी चंदवरदायी नावाच्या भाटाने जे राससार नावाचे काव्य लिहिलेले आहे त्यावरून या बाबतीत बराच प्रकाश पडतो. रास-

द्वितीय काण्ड.

सारांत—कविचंदाच्या विचारण्यावरून, चित्ररेखा व अमरासिंह यांची हकीकत हुसेनखानाने पुढील प्रमाणे सांगितली आहे. एके प्रसंगी, शहाबुद्दीन घोरी याने—आपले खुरासनखां, माफरूखा, ततारखां वगैरे सर्व शूर वीर मंत्री व सरदार यांना दरबारांत बोलावून असे विचारिले की, सिंधूच्या किनाऱ्यावर छोटेसे राज्य करणारा अरबखा (अमरासिंह) माझा मांडलिक होण्यास तयार नाही. यास्तव, त्याच्यावर स्वारी करून त्याला जिंकावा अशी इच्छा आहे. सर्व सरदार व मंत्र्यांनी ते त्याचे ह्मणणे कबूल केले व बऱ्याच मोठ्या सैन्यानिशी शहाबुद्दीन लगेच स्वारी करण्यास निवाला. तो सिंधूतटाकावर सैन्यासह येऊन पोचला, तेव्हा त्याने निसुरतखानाबरोबर अमरासिंहाकडे असा निरोप धाडला की, तुझ्यापार्शी असलेली चित्ररेखा नावाची वेश्या जर तू दडादाखल मला अर्पण करीत असशील तर तुझे स्वातंत्र्य मी कबूल करीन. नाही तर लढायला सिद्ध हो. शहाबुद्दीनाची प्रचंड सेना अगदी उबऱ्याशी येऊन ठेपलेली पाहून अमरासिंह भयत्रस्त झाला व त्याने शहाबुद्दीनाचा मांडलिकपणा स्वीकारला. मुसलमानी इतिहासात या राजाला अरबखान असे अरी ह्मटले आहे तरी त्याच्या इतिहासावरून तो असल आर्य क्षत्रिय अमरासिंह नावाचाच राजा होता हे सिद्ध होते.

तृतीय काण्ड. वरोडेखोर सरदार.

(श्लोकार्ध)

मारा ठार करा लुटारु अवघे घेऊनि खड्गगां करी ॥
भाले, तीर, कट्यारि चालवुनिया मारा अरी सत्बरी ॥
— सौमित्र.

इ. सन ११७० च्या सुमारास गल्खरांचें राज्य पेंढाऱ्यांप्रमाणें बरेच त्रासदायक झालेलें होतें. त्या लोकांची सर्वत्र लूटफाट करण्याच्या घुमघडाका सुरू केला होता. आज येथें छापा द्याल तेथें लूट कर असा त्या लोकांनीं सर्वत्र त्रास देण्याचा सुळसुळाट करून सोडला होता. ते लोक सुमारे दहाबारा हजार असून सर्व सशस्त्र होते. ते क्षत्रियाप्रमाणें यवनांनाही त्रास देण्यास कमी करीत नसत. मार्ग चालत असलेल्या सैन्यावरही ते छापे मारीत. त्यांना अर्थ हिंदु व अर्थ मुसलमान म्हटले तर काहीं त्यांत अत्युक्ति होणार नाहीं. कारण की, पकडून नेलेल्या मुसलमानी स्त्रियांबरोबर सुद्धां ते लग्ने करीत असत व त्यांपासून होणाऱ्या संततीला ते गल्खर असेच म्हणत. ते

तृतीय काण्ड.

लोक मत्र, तत्र, यत्र, जत्र वगैरेचे प्रायः प्रयोग करीत असत. त्याचे पुरोहित बहुतेक हिंदूच असत. ते हिंदूपद्धतीनेच विवाहादि कार्ये करीत. राजपतान्याच्या सरहद्दीवर या लोकाचा मोठा प्रभाव अस. हे लोक कमी कमी मोठाच्या जमावाने एखाद्या राज्यावरही चाल करून जाऊन लूट मिळवून पळून जात असत. त्यांना शिक्षा लावण्यासाठी जर कोणी राजाने त्याच्यावर स्वारी करण्याचे योजिले, तर ते लगेच शेत-कऱ्याचा पेशा स्वीकारून काही काल छपून राहात व राजसैन्य निघून गेल्यावर पुन्हा आपला पेश्याचा धंदा एकजुटीने सुरू करीत. याप्रमाणे त्या गव्वाराचा सर्वत्र त्रास पसरलेला होता. असपामचीं राज्ये तर या लोकाना फारच भीत असत. हे लोक कूटुंबपरिवारासह व्यापाराच्या निमित्ताने दूर-दूरच्या प्रांताच्या राफरी करीत. यांना व्यापारी, धनिक वगैरे लोक विशेषतः फार भीत असत. त्या लोकांचे राहण्याचे ठिकाण मोठे रमणीय व मनोहर अस. त्यांची वस्ती नेहमी पर्यटनाच्या कटिप्रदेशीं अशा साऱ्या तऱ्हेची असे की, त्याचे आश्रम मन मानेल तेव्हा एका प्रहरात उजाड करून ते दुसरीकडे सहज सर्व-स्वांसह निघून जाऊ शकत. त्यांचे आश्रम साधे पण सुंदर असत. यर्वनाच्या चारी बाजूनीं नद्यांचे प्रवाह वाहात असतील अशाच ठिकाणीं ते झोंपड्या बांधून रहात असत, याचे कारण असे की, नद्याच्या राण्यावर ते शेती व बागाईत जमीनी सहज करू शकत. कोठे कोठे

चव्हाणी साशेर.

तर त्या नद्यांचे सगम बनून सुंदर पुष्पाच्छादित सरोवरे बनलेली दिसत. अशा त्या सुंदर सरोवरयुक्त सरोवरावरून वाहणारा कमलगंधयुक्त वारा सेवन करणारे ते लुटारू लोक किती धन्य होत बरे? कमलनालाचे कमलासह वाऱ्याच्या झोकांतले डुळणे पाहण्याचे मनोहारी सौंदर्य त्या लोकांचे नेत्र नेहमी अनुभवित असल्या कारणानेच त्यांची दृष्टी सदोदित द्रव्यापहारी बनलेली असावी असे ह्मणण्यास ते तयार असत. तशा त्या सरोवरातून एका विशेष तऱ्हेचे प्रवाह वाहात जाऊन अधेऱ्या गुंफेत प्रविष्ट होत व पुन्हा बाहेर निघून मोठा घोर घो घो आवाज करित तुटवया कळ्यावरून मैदानावर धवधव्याप्रमाणे आदळत असत. अशा तऱ्हेचे त्यांचे ते अद्भुतपूर्ण जन्मजन्मदीर्घ विधात्याने त्यांच्यासाठी निर्माण केलेले असोवे असे म्हणण्यास हरकत नाही. अशा त्या सुरक्षित व रम्य जागेत ते गळखळ लोक अदल्या बाऱ्यासह क्रीडा करित असत. त्यांची मुळे पटागणात नेहमी हाऱ्याचा खेळ शिकत असत. ते शिक्षण त्यांना बाऱ्यावस्थेपासूनच प्राप्त होत असे आपल्या सैन्याने चाल करून काढे जावे व बचाव करून लढकशी करावी हेही शिक्षण त्यांना देण्यात येत असे. ते जे नेहमी पाडाडाच्या उच्च शिखरावर दुर्गम अशा ठिकाणी आक्रमण करित असत. त्यांचे काळण असे की, मोठाल्या किल्ल्याच्या तटांवर त्यांना सहज चढून जाऊन ते हस्तगत करता यावेत. ते पर्वतांवरील झडांवरून चढून मनोहर फुळे व फळे नेहमी आणीत.

तृतीय काण्ड.

ते हिंन्नपशूच्या शिकारी करीत, पातु ने शाकाहारी असत ते मांसाहारी पशूंपासून स्वतांच्या जीविताचें रक्षण मात्र करीत, परतु मांसाहार करीत नसत. त्यांचे देह मजबूत व कटक असून उचीही बरीच असत ते आपल्या परिवारासह उघड्या मैदानात व खुल्या स्वच्छ हवेत राहात असत, म्हणून नेहमी निरोगी असत. त्यांचे लढाईचे शस्त्र अगदी साधारण असे; तरी त्याच्या माऱ्यापुढे मोठालीं सैन्ये दम धरित नसत. ते शस्त्र म्हणजे एक मोठे धनुष्य आणि बाण हे होय. त्याच्या कमरेला एक ढालहि अस. पायातीळ त्याचें जोडे जरासे मारवाडो जोड्यासारखेच असत फरक एवढाच कीं आयभागाला खिळे मारलेले असत. त्या खिळ्यांनी ते वाघासारख्या हिंन्न पशूंना घायाळ करीत. ते सुराचालवणांत इतके पटाईत असत कीं, एका वाघासारंगी मोक्ष देत त्यांची आक्रमण करण्याची पद्धतहि विचित्रच असे. ते एकजुटीने प्रतिपक्षावर हल्ला करीत; परतु पुन्हा फुटून अशी दौड मारीत की, त्याच्याशीं एका जागेवर उभे राहून लढणे फार मुश्किलीचें होत असे. एखादी उभरी चीज हातीं लागल्यास घाड्यावर स्वार होऊन ते चढून वृष्टीघाड निघून जात. लुटीच्या मालाचें रक्षण घरची मुले करीत. प्रथमतः दुरूनच यात्रेकरी, पांथर अथवा सैनिक यांना बाणानी घायाळ करून पाडीत. स्वतांच्या जीवावर बेतली तर धनुष्यबाण मुलांच्या स्वाधीन करून स्वता घाड्यावर वतून पळून जात. त्याच्या स्त्रियांनाहि

चव्हाणी सप्तशेर !

त्याच्याच प्रमाणे शस्त्रांची माहिती असे. राजसैनिकांनी त्यांच्या वरादाराना जर कधी वेढा दिल', तर त्यांच्या स्त्रिया लढून आपल्या बालकांचे रक्षण करीत असत.

ते दुसऱ्यांच्या स्त्रियांनाहि आपल्या घरीं बंदीवान करून ठेवीत असत. याचें प्रत्यंतर पाहणें असल्यास तो एका अबलेचा विलाप त्यांच्या एका झोंपडींतून ऐकू येतो आहे तिकडे लक्ष द्या ! चौदापंधरा वर्षांची एक सुंदर युवती त्या झोंपडींत असून तिची दृष्टी समोरच्या मैदानावर खेळते आहे, पण तिच्या देहाला मात्र तेथें जाण्याची परवानगी नाहीं. तिच्या मुखकमलावरची झाक चिताग्रस्ततेची आहे. ती क्षणांत अश्रुपात करते आहे व क्षणांत ते पदरानें पुसून टाकून जवळच्या बाय-काशी वोलू लागते आहे. एके दिवशीं ती आपल्या झोंपडीच्या झरोक्याजवळ येऊन मनाशीं विचार करू लागली की, “ मी केवढी अभागी आहे ! या दरोडेखोरांच्या मीं हस्तगत व्हावें ना ? आतां त्यांच्या हातून माझे रक्षणकर्ता परमेश्वराशिवाय कोण आहे ! मीं कोणच्या जन्मी पाप केले होते म्हणून, अशी येथे येऊन पडले आहे वरें ! माझा बाप खरोखरच वाईट मुहूर्तावर तीर्थयात्रेला निघाला, म्हणून हा वाटेत असा प्रसंग आला. आई सुटली, बाप सुटला, भाऊ सुटला आणि बहीण सुटली; पण त्यांत माझा काय दोष ? पण खरें पाहिलें तर याचें उत्तर मीच दिलें पाहिजे. मीच जर यात्रेला जाण्याचा आग्रह घरला नसता

तृतीय काण्ड.

तः बाप तरी कशाला निघता । ” अशा तऱ्हेचे मनोगत विचार करीत असता त्या विचारांच्या डोळ्यातून एकदम अश्रुधारा वाहू लागल्या इतक्यात तेथे एक वृद्ध पुरुष येऊन तिला म्हणाला “ चित्ररेखे, काळजी करू नकोस ! हे सर्व आमच्याच पापाचे फळ आहे. पूर्वाजन्मीच्या कृत्यांचे फळ भोगलेच पाहिजे ”

चित्ररेखा—बाबा, या सर्व दुखाच मूळ मीच आहे. आपल्या कनोजात जे सुख मिळत असे ते या डोंगरात कस बर मिळणार !

या प्रमाणे मुलीचे व बापाचे सभाषण सुरू असता तेथे वृद्ध माता काठी टेकत आली व म्हणाली “ चित्ररेखे, मला जग धर ! मी खडकावरून घसरून पडले आहे ” मुलीने व नवऱ्याने तिला धरून वसविले व बाप म्हणाला, “ आता तुला बर वाटत का ? ”

ताता—मी जगलातल्या झऱ्यावर पाणी आणायला गेलें हाते तेथे समोरच एक बाघ डुरकण्या फोडीत असलेला मी बघितला. नशीब म्हणून तो तसाच निघून गेला नि मी वाचल्ये ”

चित्ररेखेचा कठ दाटून आला. त्यांचे अशा तऱ्हेचे भाषण चालू असता, दुसऱ्या बाजूकडून एक भीमकाय शस्त्रधारी आरडून बोलला की, “ चपनलाल, तू मोठा बदमाश दिसतोस ! पळून जाण्याची युक्ती योजतो आहेस नाहीं का ? पण याद राख ! पुन्हां जर परवानगी शिवाय आपली जागा सोडून भलतीकडे जाशील, तर उभा चिरून टाकीन !

चव्हाणी समशेर !

“ नाही वर पुन्हा हळणार ! तुम्हाला विचारल्याशिवाय पुन्हा नेमून दिलेली जागा सोडणार नाही. ”

या प्रमाणे बापाने नम्रपणाने दिलेलें उत्तर ऐकून चित्ररेखेचें हृदय भरून आले तिने आपलें अश्रु दाबून धरले तिच्या हृदयावर वज्राघात झाल्याप्रमाणे तिचा स्थिति झाली, ती आपल्या मनाशी क्षणाली “ हायरे देवा ! एका यःकश्चित भामत्या लुटारूच्यापुढे आज माझ्या बावाना हात जोडण्याचा प्रसंग यावा ना ? ‘ सगळे दिवस सारखे नसतात ’ असे जे म्हणतात ते अगदी सत्य आहे ”

“ महाराज, सरदारसाहेब, ” चपनलाल क्षणाला “ कृपा करून परमेश्वरासाठी तरी आम्हाला आता मुक्त करा ! तुमच्या मुला-वाळाच कल्याण होईल तुमच्यावर लक्ष्मीची कृपादृष्टी होईल. तुम्हाला मेठ ऐश्वर्य प्राप्त होईल ! ”

सरदार—चपनलाल, तुझ म्हणण ठीक आहे; पण पैसा मिळाल्याशिवाय सुटका होणें कठीण आहे. ईश्वराच्या कृपेन माझ ऐश्वर्य चोहोंकडून वाढतच आहे. माझ्या भयान-जयचंद, पृथ्वीराज यांनासुद्धा नेहमी सैन्याची तयारी ठेवावी लागते. इतकंच नव्हे तर सरहद्दीवगडि आझी एकदां असा धुडगुस उडवला होता की, शहाबुद्दीन बोरीलासुद्धा भरतभूमीत प्रवेश करण्याबद्दल शंका उत्पन्न झाली होती. आझी विनाकारण कोणासहि सतावीत नाही. आम्ही अभिमानाचं घर

तृतीय काण्ड.

खाली करीत असतो. जयचदाला, तर इतका अभिमान झाला आहे की, तो स्वताला भारतवर्षाचा साम्राटच समजू लागला आहे. याच साठी आम्ही एकजूट करून त्याचा गर्वच्छेद करण्याची तयारी चालविली आहे. पृथ्वीराजाला आम्ही मुळीच त्रास देत नाही. उलट त्याला साह्य करायला आम्ही एका पायावर तयार असतो. त्याला आम्ही लढाईत रसद पुरवण्याच काय करतो अभिमानी जयचदाला आमचा तिटकारा वाटतो त्यान आपल्या राज्यातल्या श्रीमतानां असे चढवून ठेवले आहेत की, ते आपल्याला प्रति ईश्वराचे अवतारच समजतात ” इतके बोलून तो लुटारूचा सरदार आप झाला व काही वेळाने पुन्हा, “ धीर धर ! तुमच्या सबधान विचार करण्यात येईल. ” असे बोलून लुटारूचा तो मन्ना नावाचा सरदार तेथून चालता झाला व पुन्हा ती तिघेजण गुलदुःखाच्या गोष्टी बेलू लागली.

चतुर्थ काण्ड.

चपा व चमेली.

(गीति)

पुण्यानंतर वेली जिकडे तिकडे फलप्रसू हांते ।

कनकलता धारण करि फलयुगुलापागुनीच पुष्पाते ॥

—सैमित्र.

अमरसिंहाच्या उपवनाचे आजचे सोदये काहीं विशेषच आहे. उपवनातील पदपथ माळ्यांनी झाडून साफ केलेले आहेत. काही झाडावरून फुले उमलताहेत व काहीवरून वृक्षतळवळकडे गळून पडताहेत. चापा, जुई, मोगरा, चमेली, केनकी, वगैरे नानातऱ्यांच्या पुष्पांची सर्वत्र शोभा दिसत असून, त्याचा मधुर गंध असा फैलावला आहे की, ज्याच्या वासाने प्रमत्त झालेले म्रमर आपल्या पक्षांचा भन्न भन्न असा नाद करीत त्या फुलांवर उडून पुन्हा पुन्हा बसताहेत. ही वेळ प्रभातकाळच्या पूर्ण अमलाचीहि अद्यापी झालेली नव्हती. पूर्व दिशेला सूर्योदयाची पूर्व चिन्हे लुकर्णीच वृग्गोचर होऊ लागली होती. पक्षिगग कलरव करीत या वृक्षावरून त्या वृक्षावर उडू लागला आहे. त्यांची पिलेहि त्यांच्यामागे चीं चीं, चूं चू करीत पळताहेत, पण बिचारी निराश होऊन परत घरट्यांत येऊन बसताहेत. पश्चिम दिशे-

चतुर्थ काण्ड.

कडे चंद्रमा कांतीहीन होऊन मलिन दशेत दिसतो आहे. या ठिकाणी प्रसिद्ध माघ कवीच्या पुढील वर्णनाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही.

“ आपली प्रियतमा जी पश्चिम दिशा तिला मलयज जो स्वच्छ चंदन त्याच्या कुंकुमाने विमूषित करणारा हा चंद्र चंद्र पक्व कमल-कन्दाच्या तुकड्याप्रमाणे गौरवर्ण किरणानी फारच शोभतो आहे । ”

सुंदर सरसीरुहाचा समूह सरोवरांत प्रफुल्ल होऊ लागला. सूर्यकिरणे वृक्षांच्या पानांतील छिद्रांवरून भूषट्टावर नाचू लागली. हाच किरणें जेव्हा हरित पुष्पपल्लवांवर पडतात तेव्हा त्याची शोभा दुणावते मदपत्राचा प्रवाह सुरू होऊन—राजकुमारासह राजकुमारी त्या वाटिकेन येऊ लागल्या आहेत. ती मढळी आपसांत गप्पा गोष्टी, थट्टा मस्करी करीत खिदळत पदपथावरून चालली आहे. राजकुमारीच्या दासी त्याच्या मागून मोठ्या सावधपणाने हिडताहेत. केतकीच्या जवळ सर्पभीतीने न जाण्याचा त्या त्यांना इशारा देताहेत. “ सभाळा बर! झाडाच्या खांदीला भुजंगाचा बळसा असेल ! ” अशा तऱ्हेचे इशारे ऐकून त्यांना मोठे कौतुक वाटते आहे, पण ते पारतंत्र्यांतले आहे. त्यांना स्वातंत्र्य हवे आहे म्हणून, त्या पाहा आपल्या म्हाताऱ्या दासीला थेटने चिडवून बागेच्या बाहेर लावून देण्याच्या चेष्टा करीत आहेत. अखेर त्यांनी आपल्या दासीला चिडवून तेथून पाय काढायला

चव्हाणी समशेर ।

लावलीच. आतां मात्र त्या राजकुमारी पूर्णपणे स्वतंत्र होऊन एकत्र जमल्यावर आपसात गप्पा गोष्टी—मोकळ्या मनाने करू लागल्या.

चपा चमेलीला म्हणते—“ कायग चमेली, तू तर कायती माझ्यापेक्षा एकूच वर्षान लहान आहेस, पण माझ्यापेक्षा मोठी कशी दिसतेस ? ” चमेलीने तिला याचे असे उत्तर दिले की, “ चपे, तू नेहमीं भानसिक चितेत व्यग्र असतेस त्यामुळे खाल्ल अन्न तुझ्या अर्गी लागत नाही आणि म्हणून तू अशी काढकुळी दिसतेस ! ” यावर केतकी म्हणते, “ अस नाही. चपा आणि चमेली यात अंतर मुळींच नाही असा माझा अनुभव आहे. ” चपाचमेलींनी तिला एक हलकेच थापड लावली व जवळ ओढून तिला विचारिले, “ कायग, तुझ्या लग्नाच ठरल होत नि मग झाल नाही तें कुठें ? ” याचे उत्तर केतकीने असे दिले की, “ असा कस बर होईल ? मी तुम्हाला सोडून कशी जाऊ ? लग्नाच्या वेळीं मी बाबांना सांगितल की, चपाचमेलीच्याच बरोबर मला द्या. हव तर त्याच्या दासाशीं माझ लग्न करून द्या. हें ऐकून बाबा बरेच रागावले नि ‘ तू आपला नवरा सोडून लग्न कर ’ अस ते म्हणाले. आता काय ? मी स्वयंवर करणार ! ” चपेने यावर “ स्वयंवराची गोष्ट ठीक आहे, पण पित्याचीहि आशा मानण अवय्य आहे ! ” असे जेव्हा म्हटले तेव्हा “ नाही कोण म्हणत ? पण आपला पति आपण निवडून काढण्यास मात्र चूक न करण्याची सबर-

चतुर्थ काण्ड.

दारी घेतली पाहिजे. नाही तर पस्त्याव्याला कारण व्हायचं । ” असें केतकीने उद्गार काढले.

हे केतकीचें अमृतासारखें भाषण ऐकून चंपा वृचमेली यांनी एकमेकींकड अशा काही कटाक्षाने निमिषार्ध पाहिले की, त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. त्या दोघींनीं स्वयवगाची समति दिव्यावर चंपा म्हणाली. “ कायग केतकी, तू नाहरसिंहाशी लग्न करण्याच काग नाकारतस ? त्याच्यात तुला अवगुण ते काय दिसले ? ”

केतकी—ते जरी दहा हजार सन्याचे अधिमारी आहेत तरी त्याच आचरण ठीक नाहीं ते आपल्या कामात इतका हलगर्जीपणा करतात की, त्याच भला वर्णनच करता येत नाहीं एकदा प्रजाजनान वडाळी माजली हाती, तेव्हा ते दहा हजारी सेनापती असूनहि त्याच्यान नी मोडवली नाहीं. तिची शाती चदनासिंहानीच केली; पण ते एकटे काय करणार ? प्रजा शात झाल्यावर नाहरसिंहानीं कित्येक प्रजाजनाना नाहक ठार करून कित्येकांना सुळावर चढवले. त्याच ज्याच्या ज्याच्याशीं म्हणून वैर होत त्या सगळ्यांचे त्यानी तीन तेरा नूनऊ बारा करून टाकले. ह्या का क्षत्रियधर्म झाला ? विपत्तीत पडलेल्या गोब्राह्मणांच रक्षण करणें हेंच क्षत्रियाचें त्तर कर्तव्य असतं.

चंपा—पण त्यांनीं तुला तर काहीं त्रास दिला नाहीं ना ?

चव्हाणी सपशेर ।

केतकी—पण प्रजेला तर दिला ना? हाय हाय! त्या प्रसंगाला मी कधी कधी म्हणून विसरणार नाहीं. एका विधवा स्त्रीन राजवाऱ्यांत येऊन नाहरसिंहाच्या विरुद्ध केवढा आकात केला होता! तिने महाराजापाशी स्पष्ट सांगितल की, आपल्या नवऱ्याचा काही एक दोष नसता खासगी द्वेषान नाहरसिंहानी त्याचे प्राण घेतले.

चमेली—मग आता तू कोणाबरोबर लग्न करणार?

केतकी—एकतर चदनसिंहासारख्या शूर वीर धर्माभ्याला माळ घालीन, नाहीतर पृथ्वीगजाच्या रवीची मांडलिकाला मी आपला गळेहार करीन

रवीचीच नाव केतकीने उच्चारल्याबरोबर चमेलीचे मुखकमल म्लान झालेले जरी केतकीच्या दृष्टीस पडले, तरी ती मुग्धच राहिली. चमेलीने मात्र तिला विचारले की, “त्या सरदारात विशेष अस काय आहे?”

केतकी—विशेष म्हणजे तर ते सौंदर्यात कामदेवाप्रमाणे, शौर्यात धनुर्धारी अर्जुनाच्या तोंडीचे आणि धैर्य ने धर्म या बाबतीत तर प्रत्यक्ष हरिश्चंद्रच ते आहेत. त्यानी केलेल्या प्रतिज्ञेपासून ते कधीच ढळत नाहीत.

चंपा—पाहा बरं! मी आतां एक गोष्ट सांगणार आहे. अगदी गुप्त राहिली पाहिजे.

चतुर्थ काण्ड.

केतकी—अगदीं गुप्त ठेगान !

चंपा—केतकी, माझे तर प्राणाघर चदनसिंहजी आहेत. मी जरी अजून त्यांना वचन दिलेल नाही तरी त्यांच्या दृष्टीवरून मी इतक सांगू शकते की त्यांना मी मनापासून आवडते. एकदा मी गटिड्याहून घरी येत असता, काही लुटारूंनी आम्हाला रत्यात गाठून त्या वेळी चदनसिंहजीनीच आमचा मोठ्या शौर्याने संरक्षण केले. शंभर शिपायांपैकी फक्त चदनसिंहजीच काय ते जिवंत राहिले. मी व चदनसिंहजी अशी दोघेच गावी जात असता, माझ्या मनात अस आले की, चदनसिंहजी जर आता माझ्यावर बलात्कार केला तर मी काय करणार ! पण चमत्कार असा की, त्या शूराने वर डोळा करून सुद्धा माझ्याकडे पाहिले नाही. इतकच नव्हे तर राजकुमारीला शोभेल अशाच रीतीने त्यांनी मला राजवाड्यात जावाच्याकडे पोचवून दिले. मी ही बाबाना आईला खरी खरी हकीकत स्पष्टपणे सांगितली. यावरच प्रसन्न होऊन बाबांनी त्यांना सेनापतीची वस्त्रे अर्पण केली. चदनसिंहजींचे ते उपकार मी कधीच विसरायची नाही. महात्मा मनून धर्माची जी दहा लक्षणे सांगितली आहेत ती त्यांच्यात मला तर स्पष्ट दिसतात !

केतकी—तों कोणची ?

चंपा—वृत्तिःक्षणा दभोऽस्तेयं शौर्यं इंद्रिय निग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यप्रक्रोधो दशकम् धर्पलक्षणम् ॥

चव्हाणी समशेर ।

मी तर चंदनसिहजींनाच माळ घालणार ? बाबांनीं नको म्हटल तर मी त्याची समजून काढीन.

इतके बोलून चपा स्वस्थ बसली व चमेलीला चिमटा घेऊन म्हणाली—“ चमेली, तू आतां सांग कोणाला वरणार ते । ”

चमेली म्हणाली—“ मी सागेन, पण केतकीला ते आवडणार नाही ”

यावर केतकी म्हणाली, “ मला का म्हणून वर आवडणार नाही ? ”

तेव्हा चमेली म्हणाली “ मी चव्हाणाच्या रवीची सरदारावर मनापासून प्रेम करते नि त्याच्याशीच लग्न लावण्याची प्रतिज्ञा केली आहे ”

केतकी हें ऐकून हसली व ह्मणाली “ ही गोष्ट तर आधीच मी माझ्या सबधान सांगून चुकले आहे. आता त्या गोष्टीत तुला बोलण्याचा अधिकार राहिलेला नाही. ”

केतकीचे हें भाषण ऐकून चले शिने आपल्या डोळ्यातून तावडतोव अश्रुचे ठिपके गाळले. ते पाहून केतकी म्हणाली—“ जाऊ दे । ज्यात तुझें सुख त्यांतच माझें सुख नि ज्यांत तुझें दुःख त्यांतच माझें दुःख । मी दुसरा कोणी तरी वर पसत करीन, पण एक गोष्ट मात्र पक्की लक्षात ठेविली पाहिजे की, मीं तुमच्या बरोबर राहण्यासाठी ज्या अर्थी नाहरसिहाशी लग्न करण्याच नाकारतें आहे त्या अर्थी तुमचे तुमच्या

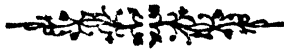
चतुर्थ काण्ड.

आवडीप्रमाणें विवाह झाल्यावर तुम्ही आपल्या पतींना त्याच्याचसारखा एखादा गुणवान् वरपुष्प माझ्याकरतां शोधून काढण्याची गळ पातली पाहिजे । ”

“ यावर चपा म्हणाली, “ केतकी, ही गोष्ट मी पुरी ध्यानात ठेवीन वर । ”

त्या राजकुमारीच्या अशा तऱ्हेच्या गोष्टी आपसात चालल्या असतां, तेथे त्याची म्हातारी दासी काठी टेंकीत टेंकीत येऊन झणाली कीं “ चला राणीवशांत तुम्हाला आता घऊन यायला सांगितल आहे. ’

त्या म्हातारीला त्या मुली पुन्हां चिडवू लागल्या । ‘ म्हातारे, ’ त्या झणल्या—“ कुठे आहे तो खांदीवरच भुजग ? अजून काही आम्हाला चावत नाही. ” म्हातारी दासी पुन्हा चिडचीव ते सारे लटावर—पायांनील नूपुराचा छम् छम् आवाज करीत उपवनातून राणीवश त निघून गेलें.

पंचम काण्ड.

विरही चंदनभिंह.

(गीता)

चातक स्वातिजलाला इच्छि पयूरी तगीच मोराला ।

वाछी नी तव संगम कुमुदिनि जैगी सुरम्य चंद्राला ॥

—सौमित्र

“ अहाहा ! सुदरोच्या पैजणाचा तो छम् छम् नाद ह्या हृद-
याला असंय जागृतीत ठेवतो आहे ! परमेश्वरा, मी तिला प्रियसखे
म्हणण्याचा दिवस कधी वर उगाडेल ? माझा निर्धार झाला आहे की,
करीन लग्न तर त्याच प्रिय चंद्राननेशी करीन नाहीतर आजन्म कुमारा-
वस्थेतच राहीन.” शूरवीर चंदनसिंह अशा प्रकारचे विचार करीत
करीत कालक्रमणा करीत असता त्याचा वदनचंद्र दिवसे दिवस सूर्यो-
दयसमर्थीच्या फटफटीत चंद्राप्रमाणे होत चालला होता प्रेमचितेबरो-
बरच त्याला आणखीहि एका निराळ्याच चितेने जरी व्याकूळ केलेला
होता, तरी त्याच्या मनाला खरा हृद्रोग राजकन्या चपाकुमारीच्या
संगममुखाचाच लागलेला होता ! तो वारवार आपल्या मनाशी म्हणत
असे की, “ चपा माझ्यावर खर प्रेम करीत असेल का ? तिला

पंचम काण्ड.

‘ प्रिये ’ म्हणण्याचा मला अधिकार कधी मिळेल का ? ” एके दिवशी चदनसिंह अशाच प्रकारच्या विचारांत मग्न होऊन बाहेरच्या एका रम्य प्रदेशात हिडत होता. तेथे तो पुन्हा पुन्हा स्वताशी म्हणे की, “ वटिडा सन्धानातून परत येत असता त्या सुदरी चदेन दीर्घ सुस्कार टाकून मला जे म्हटले होते की, ‘ तुम्हीं माझे प्राण आणि सतत्त्व अशा जोडीच जे आज लुटारूच्या तडाख्यातून रक्षण केल आहे ते मी तुम्हांलाच अर्पण केल आहे. ’ ते तिचे शब्द खरे होण्याचा कधी तरी योग येईल का ? अहाहा ! चपेचे ते शब्द या हृदयावर किती तरी स्पष्टपणे लिहिले गेले आहेत ! जगतान अशा ही एक मोठी चमत्कारिक चीज आहे ! मोठाले राजेहि दाच आशेच्या आसऱ्यान केवढाच्या उलाढाली करतात ! निर्धन लोक आशेनच जीवितांच रक्षण करतात ! आशा नसेल तर प्राण्याच जीवित अशक्य आहे ! माझ हृदय तरी आशेनच भरून गेलेल आहे ! ती वेली हिरव्यागार पल्लवीन ओतप्रोत भरलेली आहे, पण अजून तिला फुलं येऊ लागायला अवकाश असल्यान फलाशेवर थांबलच पाहिजे ! सौभाग्य पुष्पाच्या प्राप्तीवर फलाची आशा करायला काय हरकत आहे ? ” अशा तऱ्हेचे विचार करीत करीत चदनसिंह त्या रम्य प्रदेशातून बाहेर पडला. त्याने पुन्हा एकाही त्या रम्य प्रदेशाकडे वळू पाहिले व वेळ झाल्यास पुन्हा सायंकाळी तेथेच फिरायला येण्याचा

चव्हाणी समशेर !

त्याने मनाशीं बेत केला. चंदनसिंह तेथून घरी जाऊन येऊन पोचला तो त्याच्या दरवाजापाशीं तिचे सैनिक उभे असलेले त्याला दिसले. त्यानी त्याला मुजरा केला. चंदनसिंहाने एका आराम खुर्चीवर बसून “काय —कमी जास्ती आहे काय ?” म्हणून त्यांना प्रश्न केला. त्यानी म्हटले “अधिक काही नाही, पण एका सैनिकानं सैन्याशिक्षणाच्या वेळीं उप-सेनाध्यक्षाचा अपमान केला इतकंच मात्र काय तें धडल !” ‘अप-मान’ हे शब्द ऐकून चंदनसिंहाचे रूपरंग बदलले. त्याने लगेच विचारले “कोणी अपमान केला ?” सैनिकांनीं मुजरा करून ‘नाहरसिंहान’ असे सांगितले.

नाहरसिंहाचे नांव ऐकताच चंदनसिंहाचा चेहरा कांधाविष्ट झाला. तो म्हणाला “काय, उपसेनाध्यक्षाचा अपमान करण्याइतकी त्याला धमड चढली आहे काय ? ठीक आहे ! पाहून घेऊ ! तुम्ही जाऊन वीरसिंहांना माझा निरोप कळवा की, काळजी करू नका ! दुष्टाला योग्य शासन होईल.” इतकं बोलून चंदनसिंह आपल्या शयनागारांत गेला. सैनिकही तेथून निघून वीरसिंहाकडे निरोप सांगायला गेले. विचाऱ्या चंदनसिंहाला एक चंपेची जी सध्या काळजी होती तिच्यात अतां ह्या दुसऱ्या नाहरसिंहाच्या काळजीची भर पडली. तो बराच व्यथित झाला. तो स्वताशींच “नाहरसिंह, असं करणं तुला योग्य नव्हतं !” असे म्हणून अंधरुणावर पडला. चंदनसिंह अशा तऱ्हेने

पंचम काण्ड.

चिंतामग्र झालेला असता, तेथे एकाएकी एक दासी आली. तिला पाहून तो म्हणाला, “तुला येथे येण्याचं काय कारण आहे ?”

तिने नम्रपणाने उत्तर दिले “सेनापतीसाहेब, राजकुमारी चपेन हे पत्र दिल आहे !”

“काय ? पत्र दिल आहे ?” असा प्रश्न करून तो उठला त्याने ते पत्र घेऊन फोडिले. त्याबरोबर त्याची आशाच्य वेल टवटवीत झाली. त्याने दासीला जरा बाहेर उभे राहण्यास सांगून पत्र वाचण्यास आरंभ केला.

“माझे भावी पति चंदनसिंह !

बटिंडा सस्थानांतून येत असता रस्त्यात मी जे आपणास वचन दिले होते ते मी आमरण कायम ठेवणार आहे. त्या बाबतीत आपणहि माझ्याशी तसे वागावे अशी प्रार्थना आहे ! आपण क्षमा कराल तर एक गोष्ट आपणास लिहिण्याची परवानगी घेतो की, या जगात पुरुष स्त्रियांस अनेक दोषांचे वसतीस्थान मानीत असतात, पण माझ्या अ.र. बुद्धीला असे वाटते की, स्त्रिया शीलस्वभावाने अतिशय चांगल्या असतात तितके पुरुष मात्र खास नसतात आजपासून मी स्वखुषीने आपणांस माझे पाते जसे म्हणते. यास्तव, आपणहि मला आपली धर्मरत्नी म्हणण्यास अनमान करू नये, अशी विनंती आहे. आपणास आगलीहि एक गोष्ट अशी कळावण्याची परवानगी मागतो की, चमेली

चव्हाणी सुमशेर ।

व केतकी याच्या सुवधानेही आपणाम विसरता उपयोगी नाही. चमेरीने, पृथ्वीराजाचे मांडलिक खीची सरदार यांना वरणाचा निर्धार केला असून, केतकीने जर वीरसिंहाना पसत केल, तर त्या बाबतीत आपण जिमेदार झाले पाहिजे. वीरसिंहाजीचे मन आपण वळवालच. विशेष पुढील पत्री.

आपली दासी
चपाकुमारी."

हे पत्र वाचून चदनसिंहाचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. त्याने दासीला बोलावून विचारले "काय ग हे पत्र दुसरे कोणी पाहिल नाही ना ?"

दासी म्हणाली— "नाही."

त्यावर चदनसिंहाने दासीच्या हातावर एक मोहर ठेवून तिला बाहेर बसण्यास सांगितले.

चदनसिंह अथरुणावर बसून मनाशी नानाप्रकारचे विचार करू लागला. त्याने ताबडतोब कलमदान घेऊन पत्र लिहिण्यास सुरुवात करण्याचा विचार केला; पण पत्राच्या सुरुवातीस आपल्या प्रियकरणीला मायना काय लिहावा या विचारात तो पुन्हा पडला. प्रिया लिहावे कि चपाकुमारी लिहावे असा तो विचार करित असता अखेरीस चपाकुमारी असे लिहिले तर ती रागावणार तर नाही ना असा विचार

पंचम काण्ड.

जरी त्याच्या मनांत आला, तरी शेवटी त्याने चपाकुमारी असेच मायन्यान लिहिण्याचे ठाम ठरवून पत्र लिहिण्यास प्रारंभ केला.

“ भावी धर्मपत्नी चपाकुमारी,

आपले पत्र पावले. मजकूर समजला. माझ्यासारख्या एका अभागी व एका साधारण माणसावर आपली एवढी कृपा असलेली पाहून मला धन्यता वाटली. प्रिय चपाकुमारी, प्रवासात मी जे तुमचे रक्षण केले ते केवळ माझे कर्तव्य समजून केले. आपण जो पुरुषासवधाचा शेरालिहिला आहे तो अक्षरशः खरा आहे. मीहि आजपासून प्रतिज्ञा करतो की, लग्न करीन तर तुमच्याशीच करीन; नाही तर आजन्म ब्रह्मचर्य धारण करीन. आपल्या पत्राप्रमाणे मी आपले पतीपण जसे स्वीकारले आहे तद्वतच आपणहि माझ्याशी पत्नीत्वाचा सबंध ठेवण्यास सकोच करणार नाही अशी मला आशा आहे. चमेली व केतकी यांच्या बाबतीत आपल्या सूचनेप्रमाणे मी प्रयत्न करीन. वीरसिंहाबद्दल अशी मी हमी घेऊ शकतो तशी मांडालिक रवीची मात्र घेऊ शकत नाही. आतां, अधिक लिहिण्यास वेळ नाही. कारण, नाहरसिंहाने छावणीत काही गडबड केली आहे, यास्तव मी छावणीत जाण्यास बाईने निघालो आहे. ”

आपला दास

चंदनसिंह सेनाध्यक्ष. ”

चव्हाणी समशेर !

पत्र जलशीने पाकिटांत घालून तें त्याने दासीच्या हाती दिलें व लगेच पुन्हां तिच्या हातावर एक मोहोर ठेवून तिला जाण्यास सांगितलें. दासी तेथून तावडतोष निघाली खरी, पण मार्गांत तिच्यावर जो एक प्रसंग गुदरला, तो मात्र मोठा हृदयविदारक होता. दासीच्या उलट दिशेकडून हलकट नाहरासिंह घोड्यावर बसून येत होता. त्या खुबसूरत दामीला पाहून त्याला मोह उत्पन्न झाला घोडा थांबवून तो खाली उतरला व त्याने तिला बलात्काराने घोड्यावर आपल्यापुढें बसवून, वाड्याला टांच मारली. ती जरी सोडण्यासाठी आकांत करित होती, तरी त्याला तिची दया आली नाहीं त्याने घोडा जोराने हांकला. ती विचारी दासी कुर्गीप्रमाणें विलाप करीत होती. मार्गांत दोघां पाथि-काची तिने प्रार्थना केली पण घोड्याच्या दवडीपुढे त्याचा इलाज चालला नाहीं शेवटीं ती ईश्वरास शरण जाऊन म्हणाली, “ देवा, परमेश्वरा, दीनदयाळा, आजपर्यंत जसा तू अनेक स्त्रियांचा मान राखला आहेस, तसाच माझा राखण्यासाठी कां वर धावून येत नाहीस ? ” ती अशा नव्हेचा देवाचा धावा करित असतां, तिला जनक-नंदिनी सीताहरणाची आठवण झाली. स्त्रीतेने जसे आपले दागिने आपले वस्त्रकल फाडून त्याच्या चिंधीत बांधून हलकेंच राव-णाला नकळत वाटेत टाकून दिले होते त्याच प्रमाणें तिने आपल्या जवळचे चदनसिंहाचे पत्र मार्गांत, नाहरासिंहाला नकळत टाकून देण्याचा

पंचम काण्ड.

विचार केला व लगेच तो अमळातही आणला. पत्र टाकतांना तिने देवाची अशी प्रार्थना केली की, “ देवा, हे पत्र चंदनसिंहाच्या शत्रूच्या हाती न पडू देण्याची कृपा कर ! ” घोडा मोठ्या वेगाने चालला होता. घर जवळ येत चालले तेव्हा त्या नीच नारसिंहाने त्या दासीला विचारले की, “ कायग सुदरी, तुला आता इथ कोण सेडवायला येणार असेल त्याचा बोलाव ! तुझ्याशी मी लग्न करण्याचा विचार केला आहे. ”

त्यावर ती म्हणाली, “ तुझ्यासारख्या माकडाची इच्छा देव कधीच पुरी करणार नाही. तुझ्यासारख्या अन्यायी नरामची कोणची स्त्री विवाह करील ? पक्कं तत्क्षान ठेव की ! जो माझ्यावर बलात्कार केला आहेस त्याचा बदला तुला देव दिल्याशिवाय कधीच राहणार नाही. ”

यावर नाहरसिंह हसून म्हणाला “ जेव्हा मिळायचा असेल तेव्हा मिळेल, पण सध्या तर आनंदी आनंद आहे ना ? तुझ्यासारख्या सुंदर स्त्राचं मुखचुंबन करण्यांतच मी आपल्याला धन्य समजतो. घरा तल्या माझ्या दहा ब्रियाच्या सख्येन तुझी अकानी सख्या झाली ” दासी म्हणाली “ नारसिंह, तू क्षणिक मुत्सदाठी इतकं पातक कां करतोस ? या पापाबद्दल तू देवापुढे गेल्यावर काय उत्तर देशील ? तू कांही अमर नाहीस ! रावणासारखा ईश्वराचा परमभक्तहि अमर

चव्हाणी सनशर.

झाला नाही, मग तुझी काय किंमत ! म्हणून, अजून तरी आपली वर्तणूक दुसऱ्या कर, नाही तर तुझे हाल कुत्रा खाणार नाही. ”

नाहरसिंह निर्लज्जपणाने म्हणाला, “ ते असू दे ! परमार्थावर दृष्टी देणाऱ्यांना मी मूर्ख समजतो. खाव, प्याव, मौज करावी—हा माझा सिद्धांत आहे ”

त्याच्याशी वाद करणे निष्फल आहे अस समजून दासी जरा मुग्य झाली तरी त्याची वटवट सुरूच होती थोड्याच अदधीत नाहर आपल्या घरच्या दारापाशी येऊन थडकला. त्याने दारापाशी आल्याबरोबर “ कुत्तू, फाटक उवड ” असे मोठ्याने म्हटले. त्याबरोबर फाटक उवडजे जाऊन नाहरसिंहाने दासीसह आत प्रवेश केला.

षष्ठ काण्ड.

दुर्दैवी कुटुंब.

जातिर्यातु रमातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छताः—
च्छीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वान्हिना
शौर्ये वैरिणि वज्रप्रांशु निपतत्त्वर्थोस्तु न केवलं
येनेकेन विना गुणस्तृणलव प्रायाः समस्ता इमे ॥

—भतृहरि.

सायकाळी आरक्तवदनाने सूर्यराज क्षितिजांत उडी मारीत आहे. ज्योमविहारी वृक्षावरून धिरट्या मारताहेत. त्यांचीं पिलें चू चू करून त्याच्यापार्शीं पोटाला मागत आहेत. पण त्यांच्याकडे लक्ष न देता तो पाक्षिगण आपल्या क्रीडेत दग होऊन राहिला आहे. एक दुसऱ्याला चौचीने टोचतो आहे व त्याला तिसरा खाली पाडण्यासाठी त्यावर झडप मारतो आहे. चौथा फक्त भयच दाखवित आहे पण तेहि दुरूनच. काव काव, टाव टाव सुरू आहे. अशा समर्थी सूर्यराजांची रक्तवर्ण किरणें वृक्षपल्लवीतून कमलवनाचे चुंबन करून माघारी जात आहेत. किरणमाला कमलवनचुंबनानंतर पर्वत शिखरावर आरोहण करीत असतां,

चव्हाणी समशेर ।

दुसरीकडे नद्यांच्या प्रवाहांचा कलग्व ऐकू येतो आहे. त्या नद्यांच्या प्रवाहांतून लांकडाच्या सुंदर पल्लवयुक्त फांद्या वाहात चालल्या आहेत. नद्यांच्या तटांकावरून नानाप्रकारची पुष्पवृंदें फुलली आहेत व त्यावर मधुपाचा गुजारव चालला आहे. अशोक, चापे, मालती, जुई, चमेली, जाई वगैरेंचे घनदाट थवे सर्वत्र पसरले असल्याकारणाने ते स्थल तशा तऱ्हाच्या वृक्षलतांचे माहेरघरच दिसतें आहे. ते त्याचे माहेरघर असे वनलेले होतें कीं, त्याच्या छायेत राहणाऱ्या प्राण्यांना सूर्यकिरणाचा तीव्रतर स्पर्श कधीच होत नसे, कारण, वृक्षालतांची पल्लवी प्रखर सूर्यकिरणांना आपल्या पृष्ठभागाच्या ढालाच करून राहिली होती. त्या प्रातान जिकडे दृष्टी फेंकावी तिकडे रमणीयतेचें मनोहर साम्राज्य दिसत होतें अशा स्थळीं पशूह काही वृक्षाना आपल्या शरीराच्या कडू-शमनार्थ वर्षण करून जाताना दिसत होते सिंह, भालू, वाघ, चित्ते, लाडगे, मोर वगैरे अनेक प्राणी त्या रमणीय स्थळात वास करीत होते एकदरीत ते रान रमणीय व मनोहर होतें तरी निबिड असून भयानकहि होतें. असे जरी ते आरण्य होतें तरी परमात्म्याची लीला अगाध असल्यामुळे तेथेहि मानवी वस्ती होतीच सभोवार बऱ्याच झोपड्या विखुरलेल्या असून त्यात मानवी प्राणी वस्ती करून राहिलेले होते. वाचकहो, आपण मागे ज्या लुटारू लोकांच्या सरदाराची हकीकत वाचली आहे त्याच्याच झोपडीजवळ आपण आतां आलेले आहोंत हें

पष्ठ काण्ड.

ध्यानात आणा ! कारण रानाचें वरील वर्णन—मागील वर्णनाचा राहिलेला काही भाग ह्या प्रकरणात दिलेला आहे. मागे जें हृदयविदारक चित्र आपण पाहिलें आहे त्याच्याच पुढची हकीकत आता आपल्याला येथें दिसणार आहे

मागे तृतीय काण्डात ज्या एका लुटारू सरदाराच्या हातांत सापडलेल्या एका दुर्दैवी कुटुबासंबंधानें हकीकत आलेली आहे, त्याच कुटुबाचें ह्या डोंगरी अरण्यात आता पुढें काय चाललें आहे तें पाहू. ते कुटुब आपसां आपल्या हातून पूर्वजन्मी जी पापें घडली त्याच प्रायश्चित्त सध्या भोगीत असल्याबद्दलचा तेथें अनेक तऱ्हेने विचार करीत एकत्र बसले होते. कुमारो चित्ररेखा आपल्या मनान म्हुणत होती की, “ या दु खद प्रसंगाला मीच मूळ कारणीभूत आहे. बहुत-करून माझ्या स्वरूपावरच लुब्ध होऊन त्या डाकेखोरानें अह्माच्या येथें बंदीवान करून ठेवले असले पाहिजे. वेळ आली तर मी त्या डाकू सरदाराला अस सांगेन कीं, “ अरे बाबा, तुझी इच्छा असेल, तर बेलाशक मला कैदेत ठेव, पण माझ्या आईबापाना सोडून दे. ” असा विचार करून पुन्हा ती काही वेळ स्तब्ध राहिली आणि पुन्हां मनशी ह्मणू लागली कीं, “ पण माझ्या वडलांना हा माझा विचार पसत पडेल का ? ”

असा विचार करून विचारी चित्ररेखा जवळच्याच एका शिला-तलावर संचित बसली असता, तिचा बाप तिच्या जवळ जाऊन

चव्हाणी सप्तशेर !

तिला म्हणाला, “ चित्ररेखे, विनाकारण दुःख करण्यात अर्थ काय ! विधात्यानें जें लिहलं असेल तें भोगण प्राप्त आहे. हात जोडून गोड बोलण्याच्या विनंतीपूर्वक शब्दांनीं हि जर त्या लुटारू सरदाराला कोंव येत नाहीं तर कराव तरी काय ? आपण येथे आज दोन वर्ष या स्थितीत खिन्नपत पडलों आहोंत, पण इथून मुक्त होण्याचा काहीच मार्ग सुचत नाही. ”

जवळच असलेली वृद्ध माता म्हणाली, “ या रानात आम्ही कुठ्याच्या मौतीन मरणार असाच रंग दिसतो आहे. प्रालब्ध तरी किती जोरदार आहे ! पहा कनौज त आमचा केवढा दरारा असे ! पण इथें एसाद्या दरिद्री भिक्षुकापेक्षाहि आमची योग्यता कमी आहे. ”

वृद्ध बाप रडत म्हणाला, “ हरिचिच्छा बलीयसी ! ” बापाला अश्रु ढाळतांना पाहून चित्ररेखा सद्गदित अतःकरणानें म्हणाली, “ बाबा, अश्रु गाळू नका ! थोडे दिवस दम धरा म्हणजे तुम्ही नेहमीचेच सुखी व्हाल. ”

बापानें अश्रु पुशीत म्हटलें “ मुली, माझ काय ? मी तर वृद्ध झालों आहे. काळजी काय ती तुझीच आहे ! ज्या तुझ आझी पुष्पशयेवर लालनपालन केल त्या तुला आज या फतराशीं ढकरा खाव्या लागताहेत. एका भाकरीच्या तुकड्याला आझी महाग झालों आहोंत. देवा, तुझ्यान हें बघवत तरी कस ? बरादाराला

पष्ठ काण्ड.

आचवले, नात्यागोत्याला मुकलों व आता कनौज शहराच तांडाहि दवण्याची आशा उरली न'ही. तेव्हा आता बाकी ते काय राहिल ! येथे तरी काय ? त्या लुटारूच अपशब्द रोज निमुटपणे ऐकावे लागतात. प्रत्येक क्षण—पळानुपळ चिंतन जात आहे मरण केव्हा येईल त्याचा नेम नाही ”

अशा तऱ्हेन विलाप करीत असल्या आपल्या दुःखग्रस्त बापाला पाहून चित्ररेखा हात जोडून म्हणाली, “ बाबा, मी एक विनती करणार आहे पण तोच्याइलच्या माझ्या धारिष्ठाची आपण निंदा करू नये. ”

पित्याने गंभीर स्वरात म्हटलें “ हो हो, बोल ! तू आपला विचार मला सांगू नयेस तर कोणाला बर सागावा ? ”

चित्ररेखा म्हणाली—बाबा, या दुःखद प्रसंगाला सर्वस्वी मी कारण आहे ! माझ्या रूपावर लुब्ध होऊनच त्या लुटारू सरदारनं आपल्यावर हा प्रसंग आणला असला पाहिजे ! ”

बापाने विचारलें “ या तुझ्या बोलण्याचा तात्पर्यार्थ काय ? ”

चित्ररेखेने लज्जायुक्त स्वरांने म्हटलें “ माझ्याशीं विवाहसंबंध करण्यान जर तुमची मुक्तता करायला तो सरदार कबूल झाल्या तर काय हरकत आहे ? ”

चव्हाणी समशेर !

अशा प्रकारचे आपल्या मुलीचे विनयपूर्ण भाषण ऐकून वृद्ध पिता क्षणिक मौन झाला, पण पुन्हा धीराने बोलला, “ मुली, मी या जगांतला आता थोड्या दिवसांचा पाहुणा आहे ! आता दिसतो आहे उद्या मृत होईन ! यासाठी अल्पावधीच्या सुखाकरता मी तुला नरकात कसा ढकलून देऊ ? ह तुझी इच्छाच असेल तर लग्न करून दे; पण एक खूणगांठ म्हणून लक्षांत ठेव की, ज्याच्यावर आपलं मन बसेल त्याच्याशीच संबंध करावा; पण धन आणि वैभव यांवर लुब्ध होऊन मूर्खाची सगती कधी करू नये. कारण ते सारं वैभव नसून आमरण नरकात राहणंच असत ! यासाठी माझ असं म्हणण आहे की, माझ्या सुटकेसाठी तू आपलं वर्ध आत्मविसर्जन करू नकोस ! तुझ्या विचाराबद्दल मी तुला धन्यवाद देतो. ”

धन्यवाद देण्याचं पुरेहि झाले नाही तोंच वज्रशब्द कठोर शब्द उच्चारित तो दुष्ट लुटारू सरदार तेथे येऊन समोर उभा राहिला व म्हणाला, “ कायरे थेरड्या, अजूनहि तुझी रंग जिरली नाही काय ? या लोडोबरोबर मी लग्न करण्याचं मनांत आणलं तर तू मनाई करशील काय ? तुझी सारे तर माझे कैदी आहां ! मला वाटेल तें तुमचं करता येईल ! ”

हे भाषण ऐकताच त्या वृद्धाच्या देहांतून जणू काय क्रोधवन्हीच्या ज्वालाच बाहेर पडू लागल्या. त्याचा चेहरा लालभट्टक होऊन डोळे

षष्ठ काण्ड.

सदिरागाराप्रमाणें झाले. तो संतापानें म्हणाला, “अरे नीचा, नराधमा, व्यर्थ बडबड कशाला करतोस ? गरीबाचा व्यर्थ छळ करण्याची तुला लाज नाही वाटत ? तू मला काय मारणार ! माझा आत्मा अमर आहे. हे शरीर त्यान परिधान केलेलं एक वस्त्र आहे.”

वृद्धाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकताच त्या क्रोधाविष्ट दुष्टानें त्याचे ताबडतोब दोन तुकडे केले.

आपल्या पतीची ती स्थिती पाहून वृद्धा स्त्री म्हणाली, “अरे पापी चाडाला, मलाहि मारून टाक !” ताबडतोब वृद्धाप्रमाणेंच तिचाहि शेवट करण्यात आला.

तो प्रकार पाहणें चित्ररेखेच्या आवाक्याबऱ्हरचें असल्यामुळें ती घेरी येऊन धाडकन पडली, पण लगेच शुद्धीवर येऊन म्हणाली, “मेऱ्या निर्दया, कारे फुकट एका गरीब कुटुंबाचा नाश केलास ! देव तुझा पुरा सत्यनाश करील !” चित्ररेखा मोठ्याने आक्रोश करू लागली तोंच मागून कडाबिनीचा आवाज ऐकू आला. डाकू सरदारानें समोर दृष्टी टाकली तोंच समोरून तीनचारशें घोडेस्वार त्याच्याकडे दौडत येत असलेले त्यानें पाहिले व तों पळून जाण्याचा प्रयत्न करू लागतो आहे तोच त्याच्या उजव्या पायात एक गोळी शिरून तो जमीनीवर पडला. त्याबरोबर त्यानें चित्ररेखेला आपल्या जवळ बोलावून ज्या तरवारीने त्यानें तिच्या मातापित्यांचें तुकडे उडविले होते

चव्हाणी साशेर !

त्याच त्याच्या तरवारीने त्याला स्वनाला ठार करण्यास त्याने तिला सांगितलें तेव्हा ती त्याला म्हणाली, “ ओ पापिष्टा, चांडाळा ” तू आमच्याशी जरी नीचपणा केला आहेस, तरी मी तुझ्याशी सद्भावान वागते. जा—मी तुला सोडून देते ते इकडेच चालू करून येणारे घोडस्वार तुझ्या पायी कृपाच फळ देतील ” चित्ररेखा इतक बोलते आहे तोंच ती जागा चेहेबाजूना क्षत्रिय-घोडेस्वारानी वेढली गेली. त्या सेनेचा नायक मोठा खुबसूरत असलेला चित्ररेखेच्या दृष्टीस पडला.

त्या सेनापतीने चारीबाजनीं ते स्थळ घेरल्यावर शांततेचा ढोल वाजवण्याच्या हुकूम दिला त्यावर शत्रूपक्षाकडून काहींच उत्तर न मिळाल्यामुळे ते लोक लढण्यास तयार नाहीत अशी त्याची खात्री झाली तो घोड्यावरून उतरून चित्ररेखेजवळ आला व त्याने तिला “ देवी, त अशा हीनावस्थेत का आहम ? तुझ्या दुःखाच कारण काय आहे ? ” असे दोन प्रश्न केले.

तेव्हा ती नम्रतेने म्हणाली ‘ महाराज, मी गवर्ग जातीची असून कनौजाची राहणारी आहे गुजराथेंतल्या यात्रेसाठीं जात असता आमची ही अशी दुर्दशा झाली आहे हा घायाळ होऊन पडलेला—हाच लुटारू सरदार मन्ना आहे. यानच माझ्या मातापित्यांना ठार मारल आहे. ”

सेनापतीने विचारलें, “ तुझ्या मातापित्यांना मन्ना कां ठार मारल ? त्यांनी याचा काय अपराध केला होता ? ”

पष्ठ काण्ड.

ती म्हणाली, “महाराज, आम्ही त्रिवर्ग आमच्या सुखदुःखांचा विचार करीत बसलो असता, आमच अस ठरत होत की, जर या डाकू सरदाराशी मीं विवाह केला, तर हा माझ्या मातापित्याची सुट ता करील किंवा कस ? आमचा हा विचार पुढा ठरतो आहे नाही तोच या वातक्याने माझ्या पित्याला कर्णकठोर भाषणान सतत करून सोडण्यामुळे माझा बाप क्रोधोविष्ट झालेला पाहून त्याने त्याला एकदम छादून टाकला. ”

हे ऐकताच त्या तरुण सरदाराचे मुखकमल लालभडक झाले त्याने त्या डाकूला विचारले की, “काय रे डाकू, ही गोष्ट खरी आहे ना ? ”

त्याने उत्तर दिले, “अगदी खरी आहे. ”

नंतर त्या तरुण सेनापतीने त्या कुमारीला विचारले, “हा डाकू तुझ्याशी बऱ्यात्कारपूर्वक लग्न करणार होता काय ? ”

कुमारी म्हणाली “नाहीं. ही गोष्ट मी कधीच कबूल करणार नाही कारण की, त्यान अद्यापी माझ्याकडे कधीच पापी दृष्टीन बघितलेल मला आठवत नाही. ”

कुमारी इतके बोलत आहे तोच तो डाकू सरदार म्हणाला, “सेनापतीसोदेव, जन आणि जाति रसातळाला जावोत, जगताचे गुण त्याच्याहि खाली बुडी मारोत, शील पर्वतावरून घसरून नष्ट होवो

चव्हाणी सपशेर !

केंवा शौर्यरूपो शत्रूवरुन आघात शेवो, मला द्रव्यापेक्षा इतर कशाकडेहि वघण्याची जरूरी नाही. ”

सेनापतीने विचारलें, “ द्रव्य काय तुझ्याबरोबर परलेकी येणार आहे ? ”

तो म्हणाला “ ते परलेकी न जाता येथेच राहिल ? ”

तरुण सेनापतीने म्हटलें, “ मग त्याचा तुला काय उपयोग ? ”

डाकू म्हणाला, “ मला त्याचा जरी काही उपयोग नाही, तरी तें पृथ्वीराज चंग सेनेच्या उपयोगी पडत. ”

पृथ्वीराजाचें नांव ऐकनाच तो तरुण सेनापती मोठ्या अच-
ब्यात पडला. त्याने मोठ्या गंभीरपणाने विचारलें, “ पृथ्वीराजाचा आणि
तुझा संबंध काय ? ”

डाकूने नम्रपणाने उत्तर दिलें की, “ महाराज, मी क्रूर आणि
कपटी डाकू नाही. मी आपल्या सरदाराच्या जमावान इथे राहणें व
ज्या वेळीं कोणा यवनाच अथवा इतर शत्रूच पृथ्वीराजाशी युद्ध जुपत
त्या वेळीं वीस पचवीस हजार लोकानिशी मी त्याच्या साह्याला धावून
जावों. ”

सेनापती म्हणाला, “ डाकूच साह्य घेण्यांत पृथ्वीराजाची बद-
नामी होत नाही काय ? ”

पष्ठ काण्ड.

डाकू म्हणाला, “ राजाला मदत करणं आमचा धर्म आहे. आम्हा गळखराचीं मुलं, तरुण, वृद्ध व स्त्रिया पृथ्वीराजाकरता नेहमी मरणाऱ्या तयार असतात ! ”

त्या डाकू सरदाराचे हे शब्द ऐकून तो सेनापती प्रसन्न चित्ताने आपल्या मनाशी विचार करू लागला की, “ जयली लोकसुद्धा पृथ्वीराजावर प्रेम करून त्याच्यासाठी मरणाऱ्या तयार असतात ना ? शाबास ! ”

त्याने पुन्हा त्या घायाळाला विचारलं, “ असा तू थोर अत-करणाचा असता, त्या दुर्दैवी दोषा वृद्धाना का ठार केलस ? ”

डाकू सरदार म्हणाला, “ त्याच कारण, ही माणस जयचंदार्चा प्रजाजन होती. जयचंद आमच्या पृथ्वीराजाशी वैर करतो इतकंच नव्हं, तर तो पृथ्वीराजाला मदत करण्याऐवजी यदनाना साह्य करणार आहे असहि आम्ही ऐकल आहे ? ”

तरुण सरदार म्हणाला, “ मी जयचंदाचाच एक माणूस असून मी जर तुला या वेळी ठार केला तर तू काय करशील ? ” डाकू म्हणाला, “ तुम्ही मला मारल तर माझे लोक त्याबद्दलचा सूड उगवण्यासाठी सर्व देशभर फारच हाहाकार करून सोडतील ! हाहाकार करणं तर दूरच राहिल, पण आपण जैर शांत उभे राहाल तर त्या लोकांची कृति आतांच आपल्या वृष्टीस पडेल ! ते इतक्यात येथे येतील ! ”

चव्हाणी सपशेर.

तरुण सरदार म्हणाला, “ डाकू सरदार मी तुझ्या बोलण्यावर मोठा मुप्रसन्न झालो आहे माझ नाव माडलिक खोची अस आहे. मी महाराज पृथ्वीराजाचा सामत आहे माझ्या अधिकारात नेहमी पाच हजार सैनिक आज्ञातत्पर असतात मोही डाक्याच्या विभागाचा माठक आहे आतापर्यंत मी दोनशे डाकेखोराना गिरफ्तार केले आहेत, पण तुझ्यासारखा शूरवीर डाकेखोर आजच मी प्रथम पाहिला. माझी तुला अशी विनंती आहे की, तू हा डाकेखोरपणा सोडून देऊन जंगलविभागणीचा मालक व्हाव ! सव्या या देशात काही यवन डाकेखोर आले आहेत त्यांच्या पारिपत्याचा भार मी आपल्या शिरावर घेतला आहे दैवयोगाने आता तुझी व माझी गाठ पडली आहे. हातीं घेतलं काम पार पाडण्यास मला आता उशीर लागणार नाही. ”

त्या डाकूशी इतके बोलून तो चित्ररेखेकडे वळून म्हणाला, ‘ देवी, वीर धर ! मी आपल्या शिपायाकडून तुला सुखरूपपणे कनौजला पोचवून देतो. ’

डाकू म्हणाला, “ चित्ररेखे, मी तुला त्रास दिला, तुझ्या मातापित्यांचा वध केला व तुझी सर्वस्वी अबाळ केली यापेक्षा अधिक पातक तें काय करणार ? मला त्या सर्वांबद्दल क्षमा कर ! अधिक मी आता काही बोलत नाही. ”

षष्ठ काण्ड.

इतकें बोलून तो रडू लागला तेव्हा ती म्हणाली “सरदार रडू नका ! मी काहीं बोलत नाही. जे झाल ते कर्मधर्मसयोगान झाल आता इतउत्तर ‘अस कर्म करू नका ! ”

हे भाषण चालू असता तेथे एकदम एक हजार डाकू, लोकाची टोळी येऊन थडकली त्यांनी आपल्या नग्या बरच्या खीची सरदारावर रोखल्या. धायाळ डाकूच्या हुकुमाने त्या त्यांनी परत म्यान केल्या खऱ्या; पण ते अश्र्वर्यमूढ झाले. मन्त्राने त्यांना जेव्हा सर्व हकीकत सांगितली तेव्हा ते प्रसन्नाचित्त झाले. त्या सर्वांनी ताडडतोड आपल्या मुख्याच्या औषधपाणी केले सर्व गल्लरांनी आपापली घोडी बावून ते आपापल्या मर्ज,प्रमाणे इकडे तिकडे भटकायला गेले

थोड्या वेळाने रवीची सरदार म्हणाला, “ आता मी जातो. प्रसंग पडल्यास मदत मागेन ! ”

मन्त्राने धायाळ अवस्थेत पडल्या पडल्याच म्हटले, ‘ खीची सरदार, मला जर परमेश्वरान या जखमेपासून वाचविल, तर मी कधी ना कधी तरी पृथ्वीराजाच्या कार्मी उपयोगी पडेन ! ” तो बराच जबर धायाळ झाला असल्याकारणाने त्याने इतकें बोलून क्षणमात्र आपले डोळ मिटले व थोड्या वेळाने डोळे उघडून तो पुन्हा म्हणाला, , रवीची सरदार, आता आपण जाव; पण शक्य असल्यास ह्या कुमारी- लाही घेऊन जाव ! ”

चव्हाणी समशेर ।

मन्ना सरदाराने हे शब्द ऐकून खीची सरदार बोलला “ वीर-
वर, हे तुम्हाला दुःख भोगण्याचें कारण मीच झालों, त्याबद्दल मला
फार वाईट वाटत । ”

मन्ना म्हणतो “ जें काय व्हायच अस अदधान ठरवेलें असत
ते वडलच पाहिजे । ते टाळता येण शक्य नाही. आतां कृपा करून
या तरुणीला आपण आपल्या बरोबर घेऊन गेलोंत तर माझा भार
कमी होईल, अशी माझी आपल्याला विनंति आहे. ”

इतकें बोलून तो चित्ररेखेला म्हणाला, “ देवी, मी तुला फार
दुःख दिल आहे, त्याबद्दल मला क्षमा कर । माझ्यापासून तुला
आलेल्या दुःखाची परिस्फुटता कुठे करू नकोस अशी माझी तुला
प्रार्थना आहे. ”

डाकू सरदाराने पुन्हा खीची सरदाराला म्हटलें, “ आपण आता
जाव व काम पडेल त्यावेळी मला इथेंच भेटाव । ”

खीची सरदारालाहि जाण्याची घाईच होती. त्यानें निरोप घेऊन
जाण्याची तयारी केली चित्ररेखाहि त्याच्याबरोबर जाण्यास सिद्ध झाली.
तिच्यासाठीं एक घोडा तयार करण्यांत आला. घोड्याला पाहून ती
खूष झाली त्याच्या पाठीवर थाप मारून तिनें त्याच्यावर आरोहण
केले खोची सरदार व त्याचें सर्व लोक अश्वारोही झाले. ते चालूं

षष्ठ काण्ड.

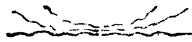
लागण्याच्या आधी खीची सरदाराने व चित्ररेखेने पुन्हा त्या डाकू सर-
दाराचा निरोप घेतला व नंतर त्या सर्व घोडेस्वारांनी आनंदसूचक अशी
जयघोषाची गर्जना करून आपला मार्ग धरला. घोडेस्वार वायुवेगाने
आपापले घोडे दवडू लागले. ते कनौजच्या रस्त्याने जात नसल्यामुळे
चित्ररेखेने खीची सरदाराला विचारले की “ आपण कुणीकडे चाललो
आहोत ? ”

खीचीने उत्तर दिले, “ सिधप्रांतातल्या अमरसिंहराजाकडे
कराच्या वमुलीकरता आम्ही निवालो आहोत. तुम्ही इच्छा तुम्हा देशी
जाण्याची असल्यास, शंभर स्वाराबरोबर रवानगी करतो. ”

ती म्हणाली—“ महाराज, मी आता कोणच्या तोंडान कनौ-
जला जाव ? आपल्यापेक्षा कनौज आता मला प्रिय वाटत नाही.
आपण जाल तिकडच मीहि येते. ”

सरदार म्हणाला, “ ठीक आहे. ”

इतके बोलून त्याने आपल्या घोड्याचे बांकदोर ढीले केले व
त्यामुळे त्याचेच अनुकरण त्याच्या अनुयायांनी केले. थोडक्याच वेळात
ते सर्व घोडेस्वार त्या प्रांताच्या टप्प्याबाहेर गेले.

सप्तम काण्ड.

अत्याचार.

डुबेलको न सताइये, जाकी पोटी हाय ।

मुई खाल की सांस ते, सार भसन हो जाय ॥

—कवीर.

नाहरसिंहाने सुदरी दासीला बलात्काराने घोड्यावर घालून मोठ्या क्रूरपणाने आपल्या घरी नेऊन ठेवली, हे पंचम काण्डाच्या शेवटी वाचल्याचे वाचकाना स्मरत असेलच. त्याने त्यानंतर तिच्याशी कसे कठोरपणाचे वर्तन करून तिला बलात्कारान आपली स्त्री बनवली हे आता या काण्डात सांगायचे आहे. घराच्या दरवाजापाशी नाहरसिंहाने सुदरी दासीला आपल्या घोड्यावरून उतरवून फुत्तूला हाक मारली व फाटक उचलून तो तिच्यामह आपल्या घरात प्रविष्ट झाला हे मागे सांगितलेच आहे. तो जेव्हा त्या घरानील इतर स्त्रियात जाऊन बसली तेव्हा त्यांच्याकडे पाहून तिचे हृदय जसे विव्हल झाले तशीच इचीहि स्थिति आमच्याच प्रमाणे आता होणार असे जाणून त्या इतर स्त्रियाहि स्वगत हाय हाय करू लागल्या ! [सुदरीची कावरी वावरी

‘सप्तम काण्ड.

दृष्टी पाहून नाहरसिंह तिला म्हणाला, “अशी कावरी बावरी काय झाली आहेस ? घराची मालकीण होणार ना ? मी तर आतां तुला माझी पट्टराणी बनवणार आहे ! ”

‘ पट्टराणी ’ हे शब्द ऐकताच इतर स्त्रियात कानगोष्टी सुरू झाल्या !

सुदरी दासी तात्काळ भुवया चढवून संतापाने म्हणाली, “अशा पट्टराणी बनणारीच तोंड काळ आणि तिला बनवणारा तर साक्षात् सैतानच ! ”

सुदरीच्या तोंडचे असे सर्वासमक्ष अपमानकारक भाषण ऐकून नाहरसिंहाचा क्रोध फारच भडकला. तो क्रोधाने म्हणाला—“अग डाकिणी, भेडावतेस कोणाला ? तुझ्या अभिमानाच फळ तुला लवकरच मिळेल. ” इतके बोलून त्याने तिला जबरदस्तीने आपल्या अतःपुरात ओढीत नेले.

अतःपुरात प्रवेश झाल्याबरोबर सुदरीच्या आश्चर्याला सीमाच उरली नाही. तिच्यापेक्षांहि सुंदर अशा शभर स्त्रिया तेथे तिच्या दृष्टीस पडल्या. त्यांच्याच प्रमाणे आपल्यास आतां बदिवासाचे दुःख भोगावे लागणार अशी त्यांची स्थिति पाहून तिची खात्री झाली.

ती अशा तऱ्हेच्या • विचारात चूर असतां, नाहरसिंह तिला दरडावून म्हणाला, “सुदरी, तुला याच्या प्रमाणे भुकेन मरण्याची इच्छा नसेल तर माझं खुशीनं पाणिग्रहण कर. ”

चव्हाणी समशेर !

सुदरी रागानें बोलली—“ निर्लक्षा, हें तू कोणापुढें बोलतो आहेस ? अशा दरडावणीन सती' स्त्रिया भीत तर नार्हीतच, पण त्याच्यावर अशी विपत्ति कोसळली असता, त्या अधिक वृद्धवत मात्र होतात. ”

नाहर संतापानें म्हणाला—“ काय, तुला मरणाची भीती मुळीच वाटत नार्ही ? ”

सुंदरीने उत्तर दिलें, “ भीति वाटण जरी सहाजिक आहे, तरी आम्हा क्षत्रियाच्या मुलींना त्याची परवा न करण हा आमचा स्वाभाविक धर्म आहे ! मी जरी कुमारी चपेची दासी आहे, तरी विपत्तीत आपल कस रक्षण करावें हे मी आपल्या पित्यापाशी शिकलें आहे ! ”

‘ रक्षण ’ हें शब्द ऐकून नाहरासिंह हसला व इकडे दिकडे पाहून म्हणाला, “ प्यारी, ही तुझी प्रस्तावना ठोक झाली. आता प्रेमानं पाणिग्रहण कर आणि विनाकारण होणाऱ्या त्रासातून मुक्त हो. ”

सुदरी म्हणाली “ हे कष्ट अमृततुल्य असून ते मी आनंदान सहन करीन. मी भुकेन खुशीन मरेंन पण तुमच पाणिग्रहण मात्र ऋधीच करणार नार्ही. ”

सुदरीचें हें उत्तर ऐकून नाहरसिंहानें हसत हसत तेथील स्त्रियांच्या हातांत हात घातला व तो महालाच्या वरच्या बाजूस गेला. वर जाऊन तो आवेशानें म्हणाला, “ प्रथम पकडून अणच्यावर प्रत्येक

सप्तम काण्ड.

स्त्री असच ढोग करते; पण मागून आपोआप धर्मपत्नी होण्याचं स्वेच्छेनं कबूल करते। असच ना ? ”

सर्व स्त्रियांनीं होस हो ठोकून दिव्यावर त्या मोठमोठ्यानें हसूं लागल्या। नाहराने नतर स्नान करून जलपान केल्यावर त्या स्त्रियांशीं थोडेसे हास्यविनोद केल्यानंतर तो सुदरीपाशीं आला व तिची समजूत करू लागला तिनें त्याची डाळ शिजू न देतां बरीच निंदा केली. तरी त्यानें निकडे दुर्लक्ष केल व हसत हंसत तो महालावर गेला. थोड्या वेळाने सायंकाळ झाला. वदीगृहाला कुलूप लागल वोहेर त्याचे इतर साथीदार जमू लागले. थोड्याच वेळात शेंपन्नास लोक जमले काही वेळाने रात्रीनें आपला पुरा अमल बसाविला. काही काळानें तेथें जमलले त्याचे साथीदार आपापल्या घरी गेले. वदीगृहात सुदरीची स्थिति विचित्र झाली होती. सर्व दिवसभर थकलेल्या पोटात पाण्याचा एक थेंब किंवा अन्नाचा एक कणहि पडला नव्हता. अशा अवस्थेंत तिची काय दशा झाली असेल त्याची वाचकांना पुरी कल्पना करता येईलच. हाय हाय ! विचारी भुकेने अगदीं व्याकूळ झाली होती. तिनें आपल्या वदीगृहातील स्त्रियांनां विचारलें “ कायग बायामो, तुम्ही सगळ्या माझ्या प्रमाणे भुकेलेल्या आहांत काय ? ”

त्यांपैकीं एक म्हणाली, “ नाही. आम्हांला दिवस आणि रात्र मिळून एकदां एक चपाती मिळने व पेळाभर पाणी आम्ही पितो !

चवहाणी सखशर !

त्यावर हें शरीर जगेल तोंपर्यंत जगेल ! पण आता यापुढे दोन चार दिवसांपेक्षा अधिक जगण्याची मात्र आशा नाही. ”

हे उत्तर ऐकून सुदरी जरी बरीच घाबरली तरी तिने धीर धरून पुन्हा विचारले की, “ तुम्हाला कोणच्या नव्हेन पकडून आगलं ते तुम्ही सांगाल का ? ”

सर्वीनी हलके हलके उत्तर दिल की, “ बाई, ही वेळ बोलायची नाही. गप्प रहा. कारण, नाहर रात्री दारापाशी येऊन आमच बोलणं आडून ऐकतो ! आझाला हें समजण्यापासून आझी भाषण वर्ज्य केलं आहे. त्यान ऐकलं तर सकाळी तो मागाच्या हवाली करतो ”

सुदरी म्हणाली “ फारच बर होईल. या दु खानून तरी सुटका होईल एकदाची. ”

इतक्यांत त्या स्त्रियाच्या कानावर पाय वाजल्याचा आवाज पडल्याबरोबर सर्वत्र चिपचाप झाले. सुदरीच्या मनात विचाराचा एकच कळोल सुरू झाला.

बंदीखान्यांतल्या स्त्रिया काही काळपर्यंत गप्प बसल्या होत्या. पायाची चाहूल येण्याचें याबऱ्यावर त्याची भाषणें पुन्हा सुरू झाली. त्या स्त्रिया जरी तोंडांनीं बोलत होत्या, तरी त्यांचे कान बाहेरच्या पायांच्या चाहुलीकडे लागलेले होते.

सुदरी म्हणाली—“ कायग, इथून सुटका करून घेण दुस्तर आहे का ! ”

सप्तम काण्ड.

त्या स्त्रियांनीं धीरानें सांगितलें “ अशा गोष्टी रात्रीं न करणच वर ! त्या दुष्टानें जर ऐकल तर जिवंत राहण कठीण आहे ! ”

स्त्रियांचें हें उत्तर ऐकून विचारी सुदरी निराश झाली व मना-शीच म्हणाली, “ देवा, हें कोणच्या पापाच फळ मिळत आहे ? पूज्यमी मी अस कोणत्या दुःख दिल होत कां, त्याच हे फळ मला मिळत आहे ? तें असो लक्षा ! पण चंदनसिंहाच्या पत्राच काय झाल असेल ? तो विचार मनांत आला म्हणजे काळीज दुभंगून जात ! ”

इतके बोलून ती क्षणक मुग्ध झाली, पण पुन्हां भावावून बड-बडू लागली “ हाय ! चपा ! हाय ! चमेली ! आता तुमच दर्शन कस होणार ! माझी परत भेट न झाल्यामुळे दुमच्या मनात काय तर्क-भितर्क उठत असतील वर ! खोखर प्रेमापुढे-धन, राज्य, वर, ससार सर्व कांही तुच्छ अमन ! चंदनसिंह जी साधारण कुळांतला आहे, तरी त्याच रगरूप व शौरी ही पाहून कुमारी चपेन त्यालाच आपला पति म्हटल ! ”

अशा प्रकारची बडबड सुदरी आंत करीत होती व नाहर तें सर्व बाहेरून ऐकत होता. चपेच नांव ऐकल्याबरोबर त्याच्या मनांत मोठे कुतूहल उत्पन्न झालें व तो अधिक सावध चित्तान सुदरीची बडबड ऐकू लागला !

सुदरी बडबडतच होती. “ काळाचा महिमा चमत्कारिक आहे ! राणीवशात राजकुमारीबरोबर विहार करणारी मी आज या बर्षासाऱ्यांत

चव्हाणी समशेर ।

पहून भाकरीच्या एका तुकड्यालाहि महाग व्हावं काय ? हा नशीबाचाच फेरा खरा । दुःखे येऊ लागली म्हणजे सर्व बाजूनी येतात असं म्हणतात ते काही खोट नाही. मला माझ्या जिवाची परवा वाटत नाही इतकी त्या पत्राची किंमत वाटते. देवाच्या कृपेने ते बदमाशाच्या हाती न पडो म्हणजे झाले । ”

असले हे विचार सुदरी जर स्वगत करती तर बर झाले असत, पण दुःखाच्या वेगाने भान न राहून ती ते सर्व मोठ्याने बोलत असल्यामुळे नाहरसिंहाला स्वच्छपणे आडन ऐकू येत होते ते विचार ऐकून नाहरसिंह ज्ञानदाने फुलून गेला. त्याने त्या भाषणावरून असा कयास बांधला की घोड्यावरून दौडत येताना सुदरीने ते पत्र स्वगत टाकून दिले असलं पाहिजे. रात्र बरीच झाली असल्याकारणाने तो ताबडतोब जाऊ शकला नाही, पण रात्र सपताच नाहरसिंहाने आपल्या घोड्यावर आरूढ होऊन, तो ज्या रस्त्याने सुदरीला घेऊन आला होता त्याच मार्गाने परत पत्राचा शोध करीत गेला.

प्रातःकाळ झाला. सूर्य बराच बर आला. माध्यान्ह होत आली; पण जेव्हा पत्राचा शोध लागेना, तेव्हा तो रस्त्याला उभा राहून मेहेतराच्या बराकडे गेला. झाडवाडीच्या घाणुडे उभा राहून, “ धन्नई, धन्नई, ” करून त्याने हाका मारल्या. बाहेरून कोणी हांक मारीत आहे असं ऐकून झाडवाडी बाहेर आली व हात जोडून बाजूला उभी राहिली. नाहरने तिला रस्ता झाडताना एखादं पत्र सांपडलं की काय म्हणून विचारल्यावर तिने “ नाही महाराज । ” असं उत्तर दिले.

सप्तम काण्ड.

नाहरने तिला बरोबर चलण्यास सांगून पुन्हा रस्ताभर पत्राचा शोध केला; परंतु व्यर्थ! नंतर नाहरने तिला असे सांगितले कीं, “ पत्र सांपडून देशील तर तुला शहर मोहरा बक्षीस देईन. ”

मेहतराणी (महारीण) खूष होऊन म्हणाली, “ सापडल्याबरोबर आपल्या पायापाशीं आणून हजर करीन. पत्रात काय आहे ते सांगून ठेवल तर बर ’ ”

नाहर म्हणाला, “ चपाकुमारीन चदनसिहाला काही मजकूर लिहिलेला आहे. सावधपणान शोध करून पत्र घेऊन ये । ”

इतके सांगून नाहरने घरचा रस्ता तडक सुधारला. महारीणहि बक्षीसाच्या आशेने रस्त्यातून इकडे तिकडे भटकत पिरू लागली.

नाहर घरी आल्यावर पुन्हा सुदरीची समजूत करू लागला, पण इतने तिकडे मुळीच लक्ष दिले नाही. ती आपल्याच विचारात गुग झाली होती. इतक्यात बाहेरून दोघा तिघा मित्र सैनिकांनी हाका मारलेल्या त्याने ऐकल्या. तो लागलीच तेथून बाहेर आला. घोडा तयार होताच त्यावर स्वार झाला व ते सर्व दौडत रस्ता चालू लागले. जाताना नाहर म्हणाला, “ मला भीति काय ती फक्त चदनासिंहाचीच आहे! सुदरीची हकीकत त्याला समजली नाही म्हणजे झाल ! ”

त्यावर इतर मित्र सैनिकांनी “ कळू द्या हो ! ” असे म्हणून आपले घोडे दामटले.

अष्टम काण्ड.

तमांत महार.

(आर्षार्थ)

क्रोध कधी न करावा कारण क्रोधांत पापव्रीज वसे.

—सभाषिलास.

पृथ्वीराजाचा प्रताप दिवसेंदिवस भाग्यवर्षांत सर्वत्र फेलावू लागला. वृद्ध, तरुण, बाल सर्व प्रतापी राजाकड आश्चर्याचाकित नजरेने पाहू लागली. शैशवाचा अभाव आणि यौवनाचा प्रभाव सर्व मनाला मोहून सोडू लागला. पृथ्वीराजाचे साक्षात् मद्येन्मत्त कमलनयनयुगुठ, उज्वल मुखाकृति व म्रमर गुजारवाप्रमाणे वाणी हीं सर्वांना मोह पाडू लागली. त्याच्या ऐश्वर्यवर्धनावरोबर त्याच्या सरदारांचेहि ऐश्वर्य वाढत होते. भोवतालच्या सादारांत पृथ्वीराज देवराज इद्राप्रमाणे शोभू लागला होता ! सागण्याचे तात्पर्य इतकेच की, भारतवर्षांत पृथ्वीराजाची बढती सर्वत्र आनंदकारी झाली होती. पृथ्वीराज ज्या वेळी अजमेरच्या गादीवर राज्य करित होता त्या वेळी गुजराथेन भीमदेव राज्य करीत होता. त्या इतका मोठा प्रतापशाली असून, राजनीतीनेत्पर, कीर्तिमान, चतुर व

अष्टम काण्ड.

धुरधर पाडित होता कीं, तो आपल्या सगुणानीं प्रजाजनांचा फारच आवडता झाला होता. तो प्रजेला इतका प्रिय झाला होता की, प्रजेने त्याला ' भोलाराय भीमदेव ' या पदवीने विभूषित केले होते. त्याच्या सारंगदेव नावाच्या भावाला-प्रतापसिंह, अमरासिंह, वरसिंह, गोकुलदास, गोविंदराज, हरसिंह, श्यामसिंह, भगवानदास वगैरे नावाचे पुत्र होते. सारंगदेवाचा पुत्र प्रतापसिंह गादीवर बसल्यानंतर राजमदाने तो इतका वेहोष झाला कीं, सर्व प्रजेला त्याच्या कारकीर्दीपासून फार त्रास होऊं लागला. त्याच्या प्रजेला त्याच्यापासून जरी त्रास होत होता तरी तो भीमदेवाच्या राज्यातहि छूटपाट करू लागला होता. आपल्या राज्यात प्रतापसिंहाची गडबड पाहून भीमदेवाला मोठे दुःख झाले. त्याने सैन्य तयार करून प्रतापसिंहावर स्वारी केली. त्या युद्धांत एके दिवशीं भीमदेवाच्या पीलवानाने हत्तीला लानासाठी नदीवर नेला असतां त्यावर सारंगदेवाच्या पुत्राने हल्ला केला त्या हल्यांत पीलवानासकट हत्ती मारला गेला. ही बातमी ऐकून भीमदेवाला फारच सताव आला.

भीमदेवाला बलशाली पाहून सारंगदेवाचे पुत्र पृथ्वीराजाला शरण गेले. शरणागताला आश्रय देऊन पृथ्वीराजाने, घोडा, शिरपांव जहागीर वगैरे दिली व आपल्या सामंतात त्यांस ठेवून घेतले. तेहि पृथ्वीराजापाशीं आनंदाने राहू लागले. त्यांची दरबारात नित्य हजेरी व्हाऊ लागली. एके दिवशीं पृथ्वीराजाच्या बऱ्या राजसभेत मोठमोठे सरदार येऊन

चव्हाणी समशेर !

बसल्यावर भाटगण बिरुदावली म्हणू लागून पुरोहित आशीर्वचने बोलू लागले असता, सरदारहि परस्परांची मनोगतें परस्परांशी बोलू लागले.

पृथ्वीराजाच्या सभेन मुख्य मुख्य सरदारांत मुख्य कन्हकाका, कौमाव, चदावरदाई, गुरुराम पुरोहित, पीण पाडिहार वंगरेहेते कन्हकाकाच्या समोरच सारगदेवाच्या पुत्राच्या बैठकी होत्या. त्यांचा मोठा मान राखला जात असे. सभा भरल्यावर भाटाने बिरुदावली म्हणणे सुरू केली असतां, सारगदेवाच्या ज्येष्ठ प्रतापसिंह पुत्रासवधानेहि मोठी किर्ती गाव्याची सुरवात केली. त्याबरोबर पृथ्वीराजाच्या सामंत सरदारान खळबळाय उडून त्यांनी आपल्या समशेरी उपसल्या. ते पाहून सारगदेवाच्या पुत्रानीहि आपल्या तलवारी उपसल्या. द्वंद्वयुद्धाला आरंभ झाला. तरवारीला तरवार भिडली. हिंस्रपशूप्रमाणे क्षत्रियगण परस्पर झगडू लागले. त्याचे अपूर्व वर्णन रासनामक ग्रंथांत पुढीलप्रमाणे दिले आहे:—

“ एके दिवशी पृथ्वीराजाने आपल्या रणशूर सामंताचा जमीन दरबार भरविला होता. कन्ह्याच्या समोर प्रतापसिंह व त्याचे धाकटे भाऊ बसले होते. भर दरबारांत प्रतापसिंहाने आपल्या मिशीला पीळ भरलेला पाहून, कन्ह्याला ते सहन झाले नाही. त्याने त्याचे कारण न विचारताच एकदम समशेरीने जागच्या जागी त्याचे दोन तुकडे केले. बडेल भावाची ती स्थिति पाहून अमरासिंहाने सत्तापाने कन्ह्याच्या डाव्या हातावर

अष्टम काण्ड.

चार केला. त्याबरोबर कऱ्हाच्या क्रोधाग्नीत घृन पडल्यासारखे होऊन त्याने अमरसिंहाचा मस्तक पकडला व त्याचा मेंदू फोडून बाहेर पाडला. त्याच सपाठ्यात हरासिंहहि मारला गेला. नरसिंहाने कऱ्हावर झडप मारली, पण तोहि तात्काळ यमसदनीं गेला. हा प्रकार पाहून पृथ्वीराज भग्न दरवारांतून उठून चालता झाला; पण इकडे घोर समर माजून राहिले. शूरवीर कैमाषानेहि कऱ्हाची मदत केली. साती भाऊ मारले गेल्यावर त्यांचा एक माधव नावाचा जो खास सेवक तेथे शिष्टक राहिला होता त्याने आपली समशेर उपसून कऱ्हावर चाल केली; पण तोहि मारला गेला. इकडे अजमेरांत घरोघर अशी बातमी पसरली कीं, आज भरदरवारांत कऱ्हांने चालुक्यांचे सात भाऊ मारून टाकले. ही बातमी प्रतापसिंहाच्या लष्करांत जाऊन पोचल्याबरोबर ते लष्कर तसेच महालापर्यंत घावून आले. तेथे कऱ्हाची फौज सज्ज होती त्या दोन्ही फौजांत जगी लढाई सुरू झाली. कऱ्हाच्या शिपायांबरोबर ते स्वामीकार्यपरायण चालुक्य सैनिक जरी मोठ्या निकराने लढत होते तरी अखेरीस ते पतंगाप्रमाणे रणयज्ञातील ज्वालान नाश पावले. बघतां बघतां ती आनंदपूर्ण रगभूमी कळणपूर्ण बनली. ते युद्ध सायंकाळपर्यंत चालू होते. शेवटीं कऱ्हाला जरी विजयश्रीने माळ घातली व तो आनंदोत्कर्षाने स्वर्गहीं गेला, तरी पृथ्वीराजाच्या मनाला तो प्रकार आवडला नाहीं. निष्प्रयोजन बसेडा माजल्याने पृथ्वीराजाचे मन फारच

चव्हाणी समशर !

उद्दिग्र झाले. कन्हाने जेव्हां ऐकले कीं, पृथ्वीराज आपल्यावर कोपायमान झाला आहे, तेव्हां दरबारांत जाणे येणे त्याने आपण होऊनच बंद केले.

कन्ह जेव्हां लागोपाठ सात दिवस दरबारांत गेला नाही तेव्हा पृथ्वीराजाने आपल्या कर्मचारी नांवाच्या प्रधानाला पाठवून त्याला दरबारांत बोलावून आणविले व विचारले कीं, “ कन्हाराज, आपल्या मनाशीं विचार करा कीं, जगांत लोक आपल्याला काय म्हणतील ! ते अस म्हणतील कीं, चव्हाणांनीं चालुक्यांना दरबारांत बोलावून आणून त्याचा वध केला त्याचे सर्व यशापयश आपले आहे माझ काय आहे ! मी तर बच्चा आहे. ”

यावर कन्हाने असे उत्तर दिले कीं, “ काग वाटेल तें झाले तरी माझ्यां देखत कोणी मिसीवर ताव दिलेला मला कधीच सहन होणार नाही. ”

पृथ्वीराज यावर बोलला कीं, “ तर मग आपण आपल्या ढोळ्यावर पट्टा बांधलेला बरा. ”

इतके बोलून पृथ्वीराजाने, पचवीसहजार रुपये किमतीचा एक-वीस टाक वजनाचा रत्नजडित सुवर्णपट्टा स्वहस्ते कन्हाराज्या नेत्रयुगलांवर बांधला त्या दिवसापासून तो पट्टा रात्रदिवस त्याच्या नेत्रावर बांधलेला असे. फक्त रात्री शयनागारात व युद्धसमयी मात्र तो संपूर्ण सोडला जाई त्रेतायुगांत रावण व द्वापरात जसे भीष्मद्रोणाचार्य तसा कलि-

अष्टम काण्ड.

युगांत पृथ्वीराजाच्या कारकीर्दीत कन्ह हा योद्धा होता. सिंह सिंहिणी-
वर तुटून पडतो, तद्वत् तो शत्रूवर तुटून पडत असे. पृथ्वीराजाच्या
रक्षणासाठीं दुर्योधनाचाच तो अवतार होता असे म्हणण्यास हक्कत
नाहीं. प्रत्येक प्रसंगीं कन्हाने मोठा अद्वितीय पराक्रम गाजविलेला आहे.
प्रतापसिंहादि साती भावानां ठार मारल्याची बातमी जेव्हां गुजराथेंत
भीमदेवाला समजली, तेव्हां भ्रातृस्नेहाने व्याकूल होऊन त्याचा क्रोधाग्नि
भडकला व त्याने तात्काळ पृथ्वीराजाला क्रोधाने एक पत्र लिहिले
कीं, “ तुम्ही माझ्या भावांनां व्यर्थ मारले आहे. त्याचा सूड मी
घेणार आहे. सावध अमा ! ”

त्याचे उत्तर पृथ्वीराजाने असे धाडिले कीं, “ मी नेहमी सावधच
आहे. आपली इच्छा असेल तेव्हा चालून या. ”

हे उत्तर वाचून चालुक्य राजाने तावडतोब जरी अजमेरावर
चाल करून जाण्यास आपल्या सेनेस आशा दिली तरी तो वर्षाकाल
असल्यामुळे राजमंत्र्यांनीं, त्या वेळीं चढाई करून जाणे इष्ट नाही
अशी मसलत देऊन स्वारीचा बेत फिरविला.

भारतवर्षीय प्राचीन शूरवीरांत एक मोठा अवगुण होता. रामा-
यण आणि महाभारतकालीन शूरवीरांत विवेकाने विचार करून, सम-
यानुरोधाने कोणची गोष्ट करावी व कोणची न करावी हा जो
बुद्धिगुण होता तो पुढे पार लोपून गेला होता. त्यामुळे अनेक प्रसंगीं

चव्हाणी समशेर ।

मोठाल्या हानीं व्यर्थ झाल्याची इतिहास साक्ष देतो आहे. शिशुपालाने भर सभेत श्रीकृष्णाची निंदा केल्यावर श्रीकृष्णाने किती तरी गम खाऊन अक्षेरीस त्याचा वध केला. मध्यमकालांत एका जाटाचे व एका शेत-कऱ्याचे युद्ध झाले. कोणीच कोणास जिंकूना; तेव्हा शेतकरी म्हणाला, “जो आपल्या हाताने आपल्या घराला आग लावील त्याचा विजय झाला असें मी समजेन.” जाटाने ताबडतोब आपल्या घराला आग लावली शेतकऱ्याने त्याचा विजय कबूल केला. कऱ्हा पराक्रमी स्वरा पण वरील जाटाप्रमाणे पक्का अविचारी होता. त्याच्या अविचारी वर्तनानेच पुढे त्याचा नाश कसा झाला ते योग्य स्थळी वाचकास वाचावयास सांपडेल.

नवम काण्ड.

इच्छिनीची इच्छा !

(वसन्ततिलका)

माझें सप्रागपि च प्रेप असे च सारे ।
त्याच्याविणे सजासि कांहि सुचे न बारे ॥
यासाठी माते प्रिय दर्शनाते ।
येवो प्रिया ती पप मन्मुग्याते ॥

—सौमित्र.

मागील काण्डांत सांगितल्याप्रमाणे सारगदेवाच्या सात पुत्रांची कतल झाली त्या, वेळीं भोलाराम भीमदेवाचा प्रतप वाढू लागला होता. त्याच्या आसपासचे राजे त्याच्या तलवारीच्या प्रखर धारेला नम्र झाले होते. हा राजा मोठा नीतिमान असून राजाचे सर्व गुण जरी त्याला शोभवीन होते, तरी त्याच्या अंगीं एक मोठा दुर्गुण होता. तो मोठा कामलोलुप होता. त्याच्या राणीवशांत जरी एखाशें एक स्त्रिया होत्या, तरी त्यानें जर एखाद्या सुंदर स्त्रीचे वर्णन ऐकलें, तर तो लगेच लाळ घोटू लागे. तो त्या स्त्रीच्या अभिलाषाने तिच्या प्रायर्थ हव्या त्या खटपटी करीत असे. अभीष्टसिन्वर्थ तो हवा तो उग्राय योजी. भोलाभीरायाने,

चव्हाणी सप्तशेर !

अबूगडचा राजा सत्प पवार यांच्या मदोदरी नामक षष्ठेष्ट कन्येचें जरी पाणिग्रहण केलें हेतें, तरी दासदासींकडून तिच्या इच्छिनीकुमारी नामक चव्हाणीच्या सौंदर्याची प्रशंसा ऐकून तीहि आपल्या हस्तगत करून घेण्यास तो तयार झाला.

एके दिवशीं तो राणीवशांत गप्पागोष्टी करीत बसला असता त्यानें आपल्या पुरोहिताच्या स्त्रीच्या तोंडून जेव्हां असें ऐकलें कीं, “ इच्छिनीकुमारी सध्या पूर्ण यौवनावस्थेत असून तिच्या अगाअगातून अनगान सचार केला असल्यामुळे ती अप्सरानाहि, तुच्छ मानते आहे तिचा सुंदर केशकलाप आणि रमणीय मुखकमल ज्याच्या वृष्टीस पडले तो मोहसमूढ झाल्याशिवाय रहात नाहीं. गुनराथेंत तिचें सौंदर्य जिकणारी एकहि स्त्री नाहीं. ती जर ह्या राणीवशांत आली तर याच सौंदर्य स्वर्गीत वाढेल ! ”

पुरोहितिणीच्या तोंडचें हें वर्णन ऐकून भीमदेव कामपीडित झाला व तो रात्रदिवस तिच्या प्राप्तीच्या चिंतेत निमग्न होऊन, त्या इच्छिनी कुमारीची तसवीर सदोदित आपल्या नेत्रापुढें ठेवू लागला. त्या बाबतींत तो वेडेवेडेचारहि करू लागला.

इच्छिनीकुमारीच्या पित्यानें तिच्या बाव्यावस्थेपासूनच तिच्या विवाहासवधीं पृथ्वीराज चव्हाणाशीं वादनिश्चय केलेला होता. ही गोष्ट भीमदेवाला माहीत असतांहि त्यानें तिच्या प्राप्त्यर्थ उद्योग चालविला

नवम काण्ड.

होता. भीमदेवानें आपल्या प्रधानाबरोबर त्या बाबतीत अबूगडच्या राजाकडे पत्र धाडलें. त्या पत्रात असा मजकूर होता की, ' आपली सर्वात धाकटी कन्या जी इच्छिनी कुमारी तिचा माझ्याशीं विवाह करून द्यावा. पृथ्वीराजाला जरी आपलें वचन गेलेलें असलें, तरी ते माघोरें ध्यावं. तसें जर आपण न कराल, तर मी ससैन्य येऊन अबुगडाचा विध्वंस करीन आणि इच्छिनीला बलात्कारानें घेऊन जाईन. '

हें पत्र घेऊन प्रधान अबूगडच्या राजदरबारात प्रविष्ट झाला. पत्र वाचून पाहिल्यावर सलप पवाराचा क्रोधाग्नि भडकला. त्याचे नेत्र लाल झाले. छाती तटादून बाहू स्फुरण पावू लागले. त्या पत्राकडे दांत खाऊन तो तिरस्कारपूर्वक म्हणाला, " भीमदेवाचा हा निव्वळ अन्याय आहे ! माझी ज्येष्ठ कन्या मदोदरी देऊन भीमदेवाशीं नात्याचा संबध जरी जोडला आहे, तरी इच्छिनीच्या बाबतीत वादनिश्चय केलेला नाही. इच्छिनीच्या स्वरूपावर लुब्ध होऊन तिची मागणी करणं हा न्याय कोठला ? मी इच्छिनीच्या बाबतीत पृथ्वीराजाला वचन दिलें आहे. तें आतां मला माघोरें घेतां येत नाही. क्षात्रिय वचनांत पालट करीत नसतात. "

इच्छिनीच्या जैतसिंहनामक भावाचाहि क्रोध, तें पत्र ऐकून चढला. त्यानें आपली समशेर म्यानाविहेर खेंचून तो भीमदेवाच्या प्रधानाला म्हणाला " प्रधानजी, भीमदेवाला बुद्धिमंश तर झाला नाही ना !

चव्हाणी सपशेर.

तो अनीतीच्या बलात्कारान विवाह करूं पाहतो आहे काय ? तो जर अमरासिंहाच्या बलावर या घमेंडीच्या गोष्टी सांगत असेल, तर त्याला म्हणाव कीं, अशा धाकडपटशाहीच्या पत्राची इथे मुर्तीच डाळ शिजणार नाही. ”

जैतरायाचा असा हा खडखडीत जवाब ऐकून भीमदेवाच्या प्रभानाच्यानेही बोलल्याशिवाय राहवले नाही. तोहि एका प्रभावशाली राजाचाच प्रधान होता. त्याला जैतरायाचें भाषण सहन न झाल्यामुळे तो म्हणाला, “ जैतराय, तूं अजून बच्चा आहेस ! तुला भीमदेवाच्या वैभवाची कल्पना नाही. भीमदेवाच्या प्रतापाची तुलना तुझ्यासारख्या लाडात वाढलेल्या राजपुत्राला करतां येण शक्य नाही. भीमदेवाचा खजिना आणि सैन्य यांची यत्किंचितही तुला कल्पना असण शक्य नाही. क्षणमात्रांत अत्यंत अवघड गोष्ट ते हस्तगत करू शकतात. त्याच्या कायरूप अग्नीपुढे धरण्याची टिकाव खोणाची मजल आहे ! ”

सलप पवाराच्या देखत उच्चारल्या गेलेल्या या भाषणानें त्याच्या सामतांना फारच वाईट वाटलें; परंतु ते सर्व राजाच्या नेत्रसंकेताने जागच्याजागीं स्थ बसले. सलप पवार स्वतां म्हणाला, “ प्रधानजी, आपलें म्हणण जरी खर असल, तरी आमचा साह्यकर्ता श्रीकृष्ण मुरारी आहे हें ध्यानांत ठेवा. आम्ही त्याच दीनानाथाच्या पूर्ण अस-त्यावर विश्वासून आहोंत. तोच आमचा सर्वस्वी त्राता आहे ! ”

नवम काण्ड.

राजा सलप पवाराचें हें भूषण ऐकून भीमदेवाचा प्रधान जरी क्षणेंक गप्प वसला, तरी तो पुन्हां बोलला कीं, “ पवारजी, आपण यावेळीं जरासा विचार करून वर्तन करावं ! सबद मिळाली नाहीं तरी अर्धीला न सोडणाऱ्यालाच बुद्धिवान् म्हणतात. एक कन्या दान न देण्यानें सर्व राज्य गमावण आपल्याला समत आहे काय ? माझ्यासारख्या वृद्ध मंत्र्याचा उपदेश ऐका आणि मागणीप्रमाणें कन्यादान करा ! यांतच तुमच कल्याण आहे. ”

इतकें बोलून भीमदेवाचा प्रधान चालू लागला व जातां जातां म्हणाला, “ आता आपल्याला आपल्या देहासह इच्छिनीला रणभूमींतूनच नेण्यांत येईल ! ”

याप्रमाणें भीमदेवाचा प्रधान रागानें निघून गेल्यावर राजा सलप पवारानें इच्छिनीच्या लग्नाची झटपट तयारी करून, घडलेली ती सवै हकीकत आपल्या दूताकडून पृथ्वीराजाच्या कानांवर घातली. पृथ्वीराजानें सलप पवाराच्या दूताचा मोठा आदरसत्कार केला. त्याला दहा घोडे आणि पांचहजार मोहरा व अनेक भरजरी वस्त्रेभूषणें अर्पण केली. दूत निघून परत गेल्यावर पृथ्वीराजानें कैमाडाला बोलावून आणून ताबडतोब ससैन्य अबूगडाकडे निघण्याची तयारी करण्यास सांगितलें, त्याप्रमाणें सर्व सैन्य तयार झालें. थोडक्याच दिवसांत पृथ्वीराज ससैन्य अबूगडावर जाऊन पोचला. ही बातमी भीमदेवाला समजताच त्याच्या

चव्हाणी समशेर !

क्रोधाग्नी शिखरास जाऊन पोचला. त्यानेहि आपल्या सैन्याची जम-
वाजमव करण्याची सुरवात करून, पृथ्वीराजाला पत्रद्वारे असे समजाविले
की, “ सलप पवार माझा शत्रू आहे. त्याच्याशी तुम्हा मैत्री ठेविल्याने
माझे शत्रुत्व स्वीकारण्यासारखे होणार आहे हे ध्यानांत ठेवा ! ”

भीमदेवाने आपल्या—कच्छ, सिंध, सौराष्ट्र वगैरे आधीन मांडलिक
राजांना पाचारण करून तो त्यांच्यासह अबूगडाकडे दौड करून निघाला.
थोड्याच दिवसांत ती सेना अबूगडाजवळ येऊन पोचली. बरोबर चतुर
आणि विचारवान अमरसिंह मंत्रीहि होता. त्यावेळी तो मंत्री सर्व
भरतखंडांत जरी नांवाजलेला होता; तरी खरे पाहिले असता, त्याच्या
कुटिल राजनीतीच्याच जोरावर भीमदेवाच्या राज्याधिकाराचे प्रस्थ
माजलेले होते. भीमदेवाच्या सैन्याने अबूगडास चहूबाजूंनी वेढा दिला.

अबुगडचा किल्ला खरोखरीच मोठा जबरदस्त लढाऊ होता.
त्याचे मारे व बुर्जीची ठेवण इतकी सगीन होती की, तो जिंकणे
भीमदेवाला कठीणच होते. त्यांच्या भोंवताली जबरदस्त जलपूर्ण खंदक
होता. तो वलांडून जाऊन किल्ला सर करणे मोठे मुश्किलीचें होते.
साईवरच्या कंगोन्यांवर तिरंदाजांचा गुप्तित मारा ठेवलेला होता. राज-
चिन्हांकित निशाणाची जागा इतकी बिकट होती की, कित्यात एक
एजपूत शिपाई जिवंत असे पर्यंत निशाण खाली करण्यास जाणाऱ्या

नवस काण्ड.

शत्रूंचे हजारों लोक पडोवत. प्रत्येक दरवाजावर असे भले भक्कम लोखंडांचे सुळेशर खिळे बसविलेले होते की, हत्तीच्या टकरीचें त्याच्यापुढें काहींच चालू नये. सागण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, भीमदेवाच्या दर्पोक्तीला उत्तर देण्यासाठीं सलग पवारानें तो अबुगड लढविण्यासाठीं फारच उत्कृष्ट रीतीनें सज्ज केला होता व त्यानें आपले शूरवीर जमवून त्यांना उरसादित केले होते.

इच्छिनीकुमारीवर बलात्कार होणार आहे ही गोष्ट समजल्यामुळे तर सर्व शूरवीर आवेशोद्धत झाले होते. इच्छिनीकुमारीहि पूर्ण जाणती झालेली असल्यामुळे तिला तिच्या बऱ्या वाईटाचें सर्व समजू लागले होते. राणीवशांतील दासी आणि भाट यांच्या तोंडून तिनें पृथ्वीराजाच्या शौर्याचें सुंदर वर्णन ऐकलें होतें. तिनें पृथ्वीराजालाच मनापासून वरिलें होतें. तिनेंहि असा निश्चय केला होता कीं, या युद्धात जर आपला पिता पराजित झाला, तर आपण स्वतां हातीं शस्त्र धरून, आपल्या पित्याला मारण्याला मारू व मग मरू. तिनेंहि आपली एक स्त्रीसेनेची टोळी तयार केली होती शूरवीर क्षत्रिय सैन्य रणाची प्रतीक्षा करीत किण्यावर सज्ज झालें होतें. जैतरायानें आपल्या बहिणीची—इच्छिनीची तारीफ करून स्वतांहि बरेच सैन्य भीमदेवाच्या विरुद्ध लढण्यास तयार केलें होतें.

चव्हाणी सप्तशेर ।

इकडे अशा तऱ्हेचा कडेकोट बंदोबस्त सलप पवार राजाने केला होता व तिकडे भीमदेव आपल्या सैन्याचा वेढा अबूगडाला देऊन गडावर हल्ला करण्याच्या तयारीत होता.

पळे दिवशीं टेहळणी करतां करतां गडाचा दक्षिण भाग कमकुवत असल्याचे आढळून आल्यावरून त्या भागावर हल्ला करण्याची अमरासिंहाने अनुमति दिली. भीमदेवाच्या लोकांनीं मोठ्या निकराने हल्ला चढविला. शिड्या, फावडीं वगैरे सर्व सामान आणण्यांत आले खंदकावर तक्त्यांचे पूल टाकण्याची व्यवस्था झाली.

जैतराय पाहिल्यापासूनच सावध असल्यामुळे त्याने गडावरून असा जबरदस्त मारा केला कीं, शत्रूच्या शिड्या वगैरे सर्व उध्वस्त होऊन गेले.

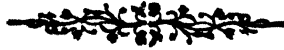
भीमदेवाने दुसरीच युक्ति योजली. त्याने गोलंदाजाकडून गर्नाळ्यांचा मारा सुरू केला. किऱ्याच्या तटाचा बराच भाग ढासळलेला पाहून भीमदेवाच्या सैनिकांनीं जोराने किऱ्यांत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न चालविला.

सलप पवाराचेहि शूरवीर जीवापाड लढूं लागले. पहातां पहातां हजारो मुडकी इकडे तिकडे तुटून पडलेलीं दिसू लागलीं. वीरगर्जनानीं आणि बायाळांच्या दुःखोद्धारांनीं दिगंतासह आकाशमंडप कपायमान झाला. त्या भयकर रणधुमाळीत भीमदेवाचे अनेक योद्धे जरी पतन पावले

नवम काण्ड.

हेते, तरी राजा सलम पवाराचेहि-खेमकर्ण खगार, वीरसिंह, जरासिंह इत्यादि मोठाले वीरहि युद्धकर्मी आले हेते. या लोकाच्या पतनानें फारच हाहाकार उडून गेला होता. कित्येक स्त्रियांनीं अक्रोश करीत व भीमदेवाला शिष्याशाप देत आपल्या पतीच्या शवासह सहगमन केलें.

इच्छिनीकुमारी व तिच्या स्त्रियाचें सैन्य यानाहि बऱ्याच जखमा झाल्या. कित्येक स्वर्गस्थ झाल्या. बार्कीच्यांना जैतप्रमारनें संभाळून त्यांच्यासह तो दुसऱ्याच एका जागीं जाऊन छपून बसला. अबूगडावर भीमदेवाचें निशाण फडकू लागलें. त्याच्या नांवाची द्वाही सर्व राज्यभर पिटण्यात आली. अबूगडावर एक महिना पचवीस दिवस राहून भीमदेव गुजराथेत निवून गेला व तेथें पृथ्वीराजाचा नायनाट करण्याच्या नव्या नव्या युक्त्या तो रोज योजू लागला.

दशम काण्ड.

सैन्यशिक्षण.

सूची चक्रग्रह रचयावो । दृढ़ चौकोण सेन सजयावो ।
भेरी नादहि शंख बजावो । विजय पताका खूब उटावो ॥

—चारण भाट.

नित्यनेमाप्रमाणेच वीरसेन आजहि आपल्या सेनेला शिक्षण देत होता. रणभेरीचे नाद सुरू होते रणभेरीच्या गडगडाटात पुढील गाणे वीरगण गात होते.

दमाता सनाई बजाओ बजाओ ।
अरे राग मारू सुनाओ सुनाओ ॥
सबै फौज आगे बढाओ बढाओ ।
अरे जैपताका उड़ाओ उड़ाओ ॥
अरे म्यानसो शस्त्र खोलो सुखोलो ।
अरे मार मारो धरो पार बोलो ॥
निसाना सबैला उड़ाआ उड़ाओ ।
अरे बंदुके ले चलाओ चलाओ ।

दशम काण्ड.

कहां वीर हो वेगि धाओ सुधाओ ।
अरे शेरताको दिग्याओ दिग्याओ ॥
अरे शत्रुको शीस काटो सुकाटो ।
अरे काय ये दौरि डाटो मुडाटो ॥
सवै शत्रु सैने भगाओ भगाओ ।
अरे युद्ध भारी मचाओ मचाओ ॥

भेरींचे वाजणे वद होताने एका वाजने वीरसिंह आपल्या श्वेताश्वार वसून सर्व सेन्याच्या पुढे येऊन उभारालेला दिसला. त्या वगेवर सर्व सेनेने एकदम सलामी दिली वीरसेनाचा हुकूम होताच सेनेच्या कवायतीला आरंभ झाला त्या कवायतीत—चक्रव्यूह, पद्मव्यूह, सूचिव्यूह वगैरेची रचना करून घेण्यात आली. कवायतीत झालेल्या दोन तीन चुका दाखवून पुन्हा त्या व्यूहांचा अभ्यास करून घेतला सैन्यशिक्षण झाल्याबरोबर सैनिकांना रजा देण्यात येणार होती, इतक्यात एका निलया घोड्यावर वसून सेनाध्यक्ष चंदनसिंहाची स्वारी तेथे प्राविष्ट झाली. त्याबरोबर सर्व सैनिकांनी ‘ भारतमानेचा विजय असो—अमरासिंहांचा विजय असो—सिंध देशाच्या निशाणाचा विजय असो ’ अशी त्रिवार गर्जना केली

चंदनसिंहानेहि आपली ध्वजायुक्त बची वर करून, सैनिकांच्या उत्साहजन्य जयघोषास प्रत्युत्तर दिले. वीरसिंहानेहि मस्तक लव-

चव्हाणी सप्तशेर !

वून प्रणाम केला. त्या नंतर वीरसिंहाने पुन्हा व्यूहरचनेची दृश्ये सैनिकांकडून करवून दाखविली. ती पाहून चडनसिंह खूष होऊन म्हणाला “ तुमच्या सेनाशिक्षणाच्या बाबतीत मला काहीच दुरुस्ती करावी लागत नाही याबद्दल मला आनंद वाटतो. ”

सेनाध्यक्षाच्या मुखातून निघालेले हे उद्गार ऐकून वीरसिंहाने आपल्याला कृतकृत्य मानिले व त्याने पुन्हा नम्रतेने मस्तक लवकू चडनसिंहाला प्रणाम केला.

काही वेळाने चडनसिंहाने त्याला विचारिले “ वीरसिंह, तुमच्या मध्ये आणि नाहरसिंहामध्ये तटा कणावद्द झाला आहे ? ”

वीरसिंहाने नम्रतापूर्वक उत्तर दिले की, “ सेनाध्यक्षमहागज कर्तव्यपालनाने मला कोणीही दोष दिला तरी त्याची पर्वा नाही; म्हणून त्या बाबतीत मी एतकच म्हणता की, मी खर कर्तव्य बजावत आहे नाहरसिंह काहीसा हेवेखोर—मत्सरी स्वभावाचा असल्याकारणाने ते सर्वांवर अत्याचार करते. एका स्त्रीकरिता त्याने पाच पुरुषांचा सहा केला आहे त्यामुळे प्रजेवर राजाच्या प्रभुत्वाचा दुष्प्रभाव होऊ लागत आहे ”

वीरसिंहाचे भाषण ऐकून चडनसिंह फारच अश्चर्यचकित होऊन म्हणाला, “ एका स्त्रीसाठी पाच पुरुषांची विनाअपराध हत्या ? ”

दशम काण्ड.

वीरसिंहाने “ विना अपराध ” असे तात्काळ उत्तर दिव्याबरोबर चदनसिंहाचा सत्ताप अनवर होऊन त्याने आपल्या पत्रासह दोन सैनिकाना नाहरकडे धाडले व त्याला पकडून आणण्याची सैनिकाना सक्त ताकीद दिली त्याप्रमाणे सैनिक नाहरला पकडून आणण्यासाठी गेले असता, चदनसिंह चाणि वीरसिंह यांचे आपसात सभाषण सुरू झाले. सेना जशीच्या तशीच जागच्या जागी स्तब्ध उभी होती.

आज नाहरच्या अपरावाबद्दल त्याला काय शिक्षा होणार त्याकडे सर्वांचे लक्ष लागले होते. सैनिक कटाळले आहेत असे लक्षांत आल्यावरून, त्यांना विश्रांति घेण्यासाठी सेनाध्यक्षाने शस्त्रनाद करण्याचा हुकुम केला. सर्व सैनिकांनी आपल्या बंदुकावरच्या सगिनां उतरून ते इकडे तिकडे पाहू लागले काही खाली बसले व काही इकडे तिकडे हिट लागून आपसात गप्पा गोष्टी करू लागले.

अशा तऱ्हेची सैनिकांची विश्रांति सुरू असता दोघा घोडेसह नाहरसिंह धाड्यावर बसून समोरून येताना त्याच्या दृष्टीस पडला. तो येतो आहे असे पाहून सर्व सैनिकांनी बोट दाखवून असा संकेत केला की, “ तो नाहरसिंह येतो आहे. ” नाहरसिंहाच्या ते लक्षात येऊन त्याच्या मनाने धेतले की, आज काही तरी विपरीत प्रसंग आहे, तरी पण तो डगमगला नाही नाहरसिंह तेथे येऊन पोचल्यावर त्याने घोड्यावरून उतरून सेनाध्यक्षाला भुजरा केला व “ सेनाध्यक्षांचे मला का बोलावण आलं होत ? ” इतके बोलून बाजूला उभा राहिला.

चव्हाणी समशेर !

चंदनसिंह म्हणाला, “ सेनाध्यक्षान नव्हे तर तुमच्या प्रालब्धान तुम्हाला बोलावले आहे ! ”

नाहर हसून बोलला “ सर्व जगच जर प्रारब्धाधीन आहे तर माझी काय किंमत ! ”

चंदनसिंह बोलला, “ जगत् प्रारब्धाधीन नसून, जगत् कर्मवश आहे ! पण काय हो, तुम्ही असलीं नीच कर्म करण्याच्या बाबतीत कबल बाधण्याच कारण काय ? ”

नाहरने हसत उत्तर दिले, “ नीच कर्म करण क्षुद्र पुरुषाच काम आहे. ”

यावर चंदनसिंह दरडावून बोलला, “ तुमच्यासारख्या क्षुद्राला भद्र कोण म्हणेल ? ”

यावर नाहरने विचारले “ मी अस कोणच क्षुद्रकाम केले आहे ? ”

चंदनसिंह रागाने म्हणाला, “ त्या विचाऱ्या कुम्हारच्या घराण्याचा निःपात केळाम आणि घुम्टां वर नाक करून म्हणतोस की मी कोणच क्षुद्र काम केले म्हणून ? शरम नाही वाटते ? या गोष्टीचा भार कोणावर पडणार आहे याचा काही विचार केला आहेस काय ? ज्याचा रक्षक होतास त्याचाच भक्षक झालास याबद्दल लाज नाही वाटते ? बेशरम ! क्षत्रियाच्या धर्माची पायमल्ली करताना याकेंचित तरी तुझ्या मनाला भीति वाटली होती काय ? ”

दशम काण्ड

नाहरने उत्तर दिलें, “ आपण काय म्हणता त्याचा अर्थ मला मुळीच कळत नाही. राजनीतिज्ञ आणि बुद्धिमान लोकांनी खोऱ्या अफवावर भरसा ठेवण इष्ट नाही. ”

चंदनसिंहानें पुन्हां ढरडावून विचारलें, “ तर काय वीरसिंह खोट बोलतात ? ”

नाहरने “ यात काय संशय ! ” असे उत्तर दिलें

वीरसिंहाच्याने तें सहन करवले नाही. तो म्हणाला, “ नाहर, दोन दिवसाच्या क्षणभंगुर दुनियेत व्यर्थ पाप करण्यात अर्थ काय आहे ? त्याबद्दल तू ईश्वराच्यापुढे काय जाव देशील ? ”

नाहर हसून म्हणाला, “ ईश्वरापुढे उत्तर द्यायच तर दूर आहे, पण तू इथे तर सध्या उत्तर दे ! देवाच मागाहून पाहता येईल ! ”

हे ऐकून वीरसिंहाला फारच सताप आला; तो रागाने म्हणाला, “ अरे नीचा, निर्लज्जा, त्या फिर्यादीच्या पुढे तुझी जिव्हा कुठें चरायला गेली होती ? त्यावेळीं मी तुझी समजूत करू लागलों असता, तू माझ्यावरच उलट फिरलास याची तुला नराधमा लाज वाटली का ? याद राख, याच प्रतिफल तुला लवकरच मिळेल ज्या कुमारिकेकरिता तू त्या कुटुंबाला यमसदनीं धाडलेस तीच गोष्ट लक्षात ठेव ! ”

इतकें बोलून तो चंदनसिंहाला म्हणाला, “ सेनासाहेब, ती कुमारी अद्यापि याच्या घरी बंदीवासात आहे. तिच्याच आपण येथे आणवली तर या प्रकरणावर चांगलाच प्रकाश पडेल ! ”

चव्हाणी समशर !

हें ऐकून चंदनसिंहानें एका सैनिकाला बोलावले सैनिकाला पुकारल्याबरोबर नाहरच हृदय धडाडू लागल ! तो रुक्ष स्वरात म्हणाला, ' दुसऱ्याच्या लग्नाच्या धर्मपत्नीला या सेनेसमोर बोलावून आणून त्याचा अपमान करण आपल्याला योग्य वाटत काय ? '

नाहरसिंह असें भाषण करित असता राजा अमरासिंहाची गाडी तिकडे येताना दुरून दिसली. बोलता बोलतां ती वेगाने तेथें मैदानावर येऊन थडकली ! ती गाडी पाहून नाहरसिंहाचें काळीज फुटल्यासारखें विदणें झालें.

राजा अमरासिंहाची गाडी येऊन थडकल्याबरोबर, सेनेला व्यवस्थित होण्याचा इषारा चंदनसिंहानें शस्त्रनादानें दिला व ' सिंधी - वजाचा विजय असो ' असा सर्वत्र एकदम हर्षध्वनि झाला. चंदनसिंह एका बाजस उभा राहिला. गाडीत—चपा, चमेली, केतकी व महाराज अमरसिंह इतकी मडळी होती. बरोबर सरदारांची नववयस्क मुलेंहि होती. गाडीतून उतरून अमरासिंहानें विचारलें " आज ही इथें काय हकीकत आहे ? "

चंदनसिंह म्हणाला, " महाराज, या नाहरसिंहाच्या कर्मान आज आम्हा सर्वांना इथें पाचारण केल आहे. कुम्हारकन्या रभा इथ्या प्राप्त्यर्थ यानें त्या सर्व कुटुंबाचा विध्वंस केला. त्या बाबतीत त्याला वीरसिंहानीं

दशम काण्ड.

विचारल असता याने वीरसिंहाचा अपमान केला. अशा तऱ्हेने सेना-
ध्यक्षाचा अपमान सहन करण्यात आला तर इतर सैनिकांही याच
अनुकरण करण्याला कचरणार नाहीत ”

हे ऐकून राजासह राजापरिभार नाहरसिंहाकडे रोखून पाहू
लागला, तेव्हां नाहर म्हणाला, “ राजाधिराज, हे सर्व वीरसिंहाने
माझ्यावर कुभाड रचल आहे ”

वीरसिंह म्हणाला, “ सरकार, नाहाच्या बदिवासात अस
लेल्या रभेला जर बोलावून आणवली तर याचा रूप खुलासा होईल ”

तेव्हा नाहरसिंह विनम्र होऊन म्हणाला, “ महाराज, माझ्या
धर्मपत्नीला इथे आणवण्यात माझ्या कुलकीर्तीचा नाश होणार आहे । ”

अमरसिंह म्हणाला “ काय ? ती तुझी धर्मपत्नी आहे ? ”

नाहर धावत बोलला, “ छे छे ! मला रभेसंबंधान काहीच
माहित नाही. ”

सेनाध्यक्ष म्हणाला, “ सरकारनीच याचा न्याय करावा । प्रथम
बोलला ती माझी धर्मपत्नी आहे आणि आता म्हणतो, तिच्या
संबंधात मला काहीच माहित नाही. ”

अमरसिंह म्हणाला, “ यात बरच काळ वेर दिसत आहे. यास्तव
या बाबतीत योग्य चवकशी केली पाहिजे. केंवकीमहि मला या बाबतीत
एकदा सूचना केलेली आठवते. ”

चव्हाणी समशेर ।

चदनासिह म्हणाला, “ केतकीन काय सूचना केली होती ? ”

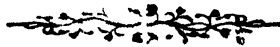
केतकी म्हणाली, “ एकदां यान मला भेडावले होते ! मी त्याला जर स्वयंवरात वरले नाही तर तो मला टार मारणार आहे ! ”

केतकीच्या आक्षेपावर नाहर म्हणाला, “ सरकार, ती अगदी खोटी गोष्ट आहे ”

केतकी म्हणाली, “ तू खरा नि मी खोटो ना ? ”

अमरसिह मध्येच म्हणाला, “ तें असो. मी आना जातो याला हातकडी घालून बंदीगहाच्या मुढ्याच्या हवाली करा उद्या किंवा परवां याचा न्याय केला जाईल ! ”

इतकें बोलून अमरसिह गाडीत बसून निवून गेला सन, व्य-
क्षानेही सैन्याला सुटी देऊन आपला घोडा राजाच्या गाडीमागून दोडला
दोन स्वारासट् वीरसिंहानेहि चदनासिहाचेच अनुकरण केलें. सर्व सेना
विश्रांतीसाठी निवून गेली नाहरसिहालाही हातकडी घालून नानिकानी
बंदीगहाकडे नलें.

एकादश काण्ड.

बटिंडाकडे.

(भुजगप्रयात.)

अहो वीरहो धांवुनीया अरीला ।
खरे शौर्य दावा लढा जिकण्याला ॥
अरे शत्रुशीर्षास कांपा, जयाला ।
वरा, सत्तवरी सौख्य हांवो धरेला ॥

—सौमित्र.

सहाबुद्दीन घोराच्या सैन्याने भोजनोत्तर ' अल्ला हो अकबर ' असा हर्षनाद करून बटिंडाकडे कूच केला. घोडेदळ पुढे चालू लागले. त्याच्या मागून खेचराच्या गाड्या चालू लागल्या. त्याच्या मागे साडणी-स्वाराचे बिकट दळ चालत होते. उटावर रत्नखचित भरजरी झुली घातलेल्या होत्या. काहींवर नगारे, काहींवर तासे व काहींवर रणमस्त करणारे पेय भरलेले कुभ होते. काही उटावर रणनौबदी व बाजे वाजत होते हत्तींवर रणशिंंगे, तुताऱ्या, कर्णे आणि रणनौबदी वाजत होत्या. नगराच्याजवळच एका हत्तीवर त्या मुसलमानी सेनेचा अर्धचंद्रांकित

चव्हाणी समशेर !

हिरवा झेंडा फडकत होता. ' अल्लाहो अकबर ' आणि ' इसाला-मिया ' असे हर्षध्वनी करीत ती सेना चालली होती. सेनेच्या मध्यभागी शहाबुद्दीन एका हत्तीवर बसून चालला होता. त्याने आपल्या सैन्याचा उत्साह वाढेल अशा तऱ्हेची भाषणेही मधून मधून करण्याचे काम चालविले होते. त्याने गर्जना करून रणधीर गभीर आवाजांत आपल्या सेनेला उद्देशून म्हटलें, " शूरमा बहादुरो, खबरदार ! याद रखना, एक दिन मरना है ! इसलिये घर लौटनेका नाम मत लेना ! दुनियेमें शानके साथ रहनाही तुम लोगोंका वसूल होना चाहिये. अगर हिदपर काम-याबी हो गई तो याद रखना के तमाम दुनियामें तुम्हारा बोलबाला है वरन योंही इसी पहाडी में भिस्ल फलोंगे और गिरकर सुख जाओगे. तुम्हारी महक कोई पाभी न सकेगा. दुनियामें तुम्हारा आना फजूल होगा. इसवास्ते बहादुरीके साथ दिलावरी दिखाना और मतहवे इसलामियाका झंडा हिदमें उडाकर तब पीछे घरकी और कदम रखना ! "

शहाबुद्दीनचे हे वीररसोत्पादक भाषण ऐकून " अल्ला हो अकबर ' आणि " फतहयाबी " अशा गर्जना करून सैन्याने शहाबुद्दीनाच्या भाषणाला समनी दिली. आपल्या सैन्याला उत्साहित आणि प्रफुल्लित पाहून, शहाबुद्दीनने आपल्या त्या उम्माहित सैन्याला अधिक स्फुरण चढण्यासाठी आणखी एक जोरदार भाषण केले. तो म्हणाला " सच है ! शेरके बच्चे शेरही होते है. हमारे ऐसे शेरोंके बमुकाबले

एकादश काण्ड.

कोन ठहर सकता है। भला हिंदके बकरे और क्या हमारे सामने ठहर सकते हैं। देखते ही देख ते हम सब उन्हें जा दबावेंगे. इनने न तो मेल जाल है ओर न हुबोवत नहीं है. खाली आपसके झगडों ही मे मस्त रहते हैं. ये अपनी इज्जतके लिये जानकी परवाह न करेंगे पर अपने भाईकी इज्जत जाते समय कुछ भी न बोलेंगे वरन औभी अपनी भाईको नीचा दिखाने के लिये दुश्मनकी मदद करेंगे. अभी हाल ही की बात लीजिये. उन्ही का भाई जयचंद हम लोगोंकी मददके लिये तयार है. जब घरहीमें नफाक है तो फिर बाहारवालों को उनके बगमें घुसते क्या देरी लगनी है। बातकी बातमें उन्हें मौका पाकर दबा देना चाहिये. वरन जब ये सहजोर हो जायगे तब इन्का जीतना मुशकील होगा. खैर, मुल्क हिंदका सवाल पीछे हल किया जायगा. अभी तो बाटिडापर ही बहादुरी के साथ धावा करना है.”

याप्रमाणे भाषणे ऐकत ऐकत शहबुद्दीनचे सैन्य वाटिंडाकडे चालले होते. त्याचे अर्धचंद्राकित प्रशस्त हिरवे निशाण डौलाने हवेंत फरं फरं अवाज करीत डुलत होतें. वीरगण उत्साहात निमग्न झाले होते. जणू काय ते जगजेतेच आहेत असे भासत होते. त्यांनीं प्रथम पासूनच गण्धरांच्या भीतीने सैन्याच्या तीन निरनिराळ्या टोळ्या करून आपला मार्ग आक्रमण करण्याचें काम चालविले होते. गण्धर लोक कोण होते त्याबद्दलची हकीकत वाचकांनीं मागे सहाव्य काण्डांत

चव्हाणी समशेर !

बाचलीच आहे. यास्तव, आतां पुन्हां यांचा वृत्तान्त येथें देण्याचे प्रयोजन नाही. असे जरी आहे तरी येथें इतकें आवश्यक सांगितले पाहिजे कीं, अशा बिकट प्रसर्गी त्या लोकांनीं दरोडेखोराप्रमाणे हल्ले करण्याचे सोडून सद्यःकालीन सुशिक्षित सैन्याप्रमाणे त्या सेनेच्या तुकडीवर आपला हल्ला चढविला होता. गळखरांनीं पाहिल्या झटक्याला बेगमेवर हल्ला केला. त्यानां त्याच सैन्यभारात बेगम आहे ही बातमी कशी समजली असेल ती असो. त्यांनीं त्या तुकडीचा असा सहार केला कीं, ती बातमी शहाबुद्दीनला समजेपर्यंत दोन्ही बगलाचे तीनशे लोक कापले गेले. काहीं त्रियानांही त्यांनीं आपल्या घोड्यावर घालून पळविल्य अशा तऱ्हेचें बेगमेवर सकट आलेले ऐकून बोरी प्रथम फारच धावरला, परंतु त्यानें तात्काळ नुसरतखां व तातारखां यांना तिकडें दौड करून जाण्याची आशा दिली. तातारखानानें ताबडतोब लगट करून गळखर लोकाना चढूंकडून वेढा दिला. त्या प्रसर्गी तेथें फारच जोराची कत्तल सुरू झाली. मोगलांच्या समशेरी आणि गळखरांच्या गुजराथी तलवारी फारच प्रलय करू लागल्या. त्यावेळीं अवघे तीनशें गळखर लोक लाख दीडलास मोगली सैन्याच्या वेढ्यांत सापडले होतें. त्याचा बचाव होण्याची निराशा झाल्यामुळे त्या सर्वांनीं एकमतानें असा विचार केला कीं, ही आपली अखेरची वेळ आहे हातावर शिरे घेऊन या प्रसर्गी सर्वांनीं लढलें पाहिजे. त्यांनीं वेढा फोडून पार होण्याचा प्रयत्न

एकादश काण्ड.

केला पण तो जेव्हा निष्फळ झाला तेव्हा त्यांनीं नरसिंग वाजविले. सर्व गख्खर लोक एकत्र झाले. हातीं सापडलेल्या सर्व स्त्रियांना कापून काढण्याचें त्यांनीं ठरविलें. इतकें ठरवून त्यांनीं तातारखानाची- एक-वार—आपला रस्ता सोडण्याची प्रार्थना केली व रस्ता न दिश्यास पाडाव केलेल्या मोगली स्त्रियांस कापून काढण्याचीहि एक धमकी दिली. ही धमकी ऐकून तातारखानाचे डोळे उघडले. लढाईच्या दगलीत आता-पर्यंत तातारखानाच्या ध्यानातहि स्त्रियांचा विषय नव्हता. तातारखानाने त्या लोकांचें म्हणणें ऐकलें व ते सर्व तेथून झपाट्याने निघून गेले. तातारखानाने स्त्रियांचा जेव्हा पत्ता काढला तेव्हा एकशेंतीन स्त्रिया बेपत्ता आहेत असे त्याला आढळून आले. ही स्त्रियांची झालेली व्हट शहाबुद्दीनाला समजल्यावर काय होईल या भीतीत तो निमग्र झाला.

थोड्याच वेळेंत लढाईचा शेवट झाला. सहार झालेल्या दळाची जव्हा गणती करण्यात आली तेव्हा, सहाशें अफगाणांचे देह व गख्खराचे दोनशें मुडदे रणभूमीवर भोजण्यात आले. एकशेंतीन औरंगाबा पत्ता नाही असे जेव्हा घोरोला समजलें तेव्हा त्याचा जीव फारच दुःखी झाला. त्यानें तातारखानाच्या हाताखालच्या सेनानायकाला बोलावून आणून रा. . म्हटलें, “ नालायक हरामजादो तुम लोगोंको शरम नहीं आती की महज तीन चारसो डाकुओंसे तुम आपनी औरतोंकी हिफाजत न कर सके ! खैर, इसकी सजा तुम सब जरूर पावेंगे. तातारखा, मुझे सख्त आफसोस है कि तुम्हारे रहते, यह बरदात हुई. ”

चव्हाणी समशेर !

तातारखाना यावर कांहीच उत्तर दिले नाही. त्याने आपले मस्तक खाली घातले व तो गप्प उभा राहिला.

थोड्या वेळाने शहाबुद्दीन सतापून बोलला, “ आज यहिपर ठंडाई करो. कल बाटिडातक जा धमकना हे ! सिंघका किनाराभी एक पडावमें आ जायगा ! आज यहिपर पडाव डाला जाय. कल शुभह होतेही कूच किया जायगा. ”

इतके बोलून शहाबुद्दीन आपल्या डेऱ्यात निघून गेला. इकडे तातारखान आणि निसुरतखान यांनी उपसेनापतीना बोलावून म्हटले, “ वाकई यह वा क्या, बहुत ही खराब हुवा. तुम सब क्या अफीमकी पिनकमें रहें जबकी गखलरोने हमला कियाथा ! खैर, जो कुछ हुवा सो हुवा ! अब, अइदा ख्याल रखना ! मरे हुये सिपाहियोंको दफन करो और घायल बहादुरोंकी दवा करो. ”

इतके सांगून ते दोघे आपापल्या डेऱ्यात निघून गेले. शिपायांनी कमरबंद होऊन बरोबर डोऱ्या घेतल्या व घायाळ शिपायानां मुक्कामावर आणण्याची व्यवस्था केली आणि पडलेल्या शिपायांचीं भेते त्यांनीं पुरलीं. ते सर्व काम फार त्वरित करण्यांत आले.

त्यावेळीं सूर्याचे रक्तवर्ण किरण पश्चिमेच्या क्षितीजात बुडले होते. पक्षिगण आपल्या स्वाभाविक कलरवाचा किलकिलाट करीत वृक्षांवर बसला होता. त्या सध्यासमयीं पर्वतशिखरांची शोभा कांहीं अपूर्व

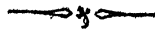
एकादश काण्ड.

दिसत होती कीं कांही विचारूच नये. सूर्याचीं तीं अस्तसमयींचीं लाल मृदु किरणे पर्वतशिखरांवरील ज्या ज्या म्हणून वस्तूवर पडली होती त्या त्या वस्तु तद्रूप होऊन सर्वत्र रक्तवर्णाचा अपूर्व देखावा दिसत होता. सुकलेलीं लाकडे व पानें यात तर त्या किरणांनीं नवजीवन आणल्याचाच भास होत होता. पर्वताच्या दुसऱ्या वाजूला खळखळ आवाज करीत वाहणाऱ्या जलौघातून वाहात जाणाऱ्या लांकडातहि त्या किरणांनीं प्रवेश केल्यामुळे तीं त्या रक्तवर्ण पाण्यात पोहणारीं माणसेंच आहेत असा भास होत होता. कोठे कोठे बर्फाचे तुकडे त्या किरणांत फारच रमणीय दिसत होते जलौघाच्या किनाऱ्यावरील वृक्षपल्लवीची शोभा तर अवर्णनीयच दिसत होती. जलौघ—उच नीच प्रवेशातून वाहात असतां त्याच्या जलगतीवर उचनीच भागी ते रक्तरश्मि नाचताहेत असेच दिसत होते. कोठे कोठे पाणी संथपणें वाहात असून कोठे कोठे तुटक्या कड्यावरून धाडधाड असा भयाण आवाज करीत खालीं पडून पुन्हा तेंच पाणी दऱ्यातून मजुळ भवनी करीत वाहात होतें. तो कर्ममधुरनाद ऐकत तेथेंच एकसारखें बसवें असे कोणासहि वाटल्यास आश्चर्य नाही. एकदरीत, त्यावेळचीं निसर्ग देवतेचीं तेथील वृत्ती फारच चमत्कारिक वृत्तींची दिसत होती.

तेथील पहाडी लोक त्या पर्वतांतील नद्यांमधून, शहाबुर्दीनाला केव्हां केव्हां रसद पोचवीत असत. गळसरांचे रणागणावरील मुडदे

चव्हाणी साशर.

त्या नद्यात फेंकून देण्यात आले फकीर आणि काजो यानी कलमे पडून अन्यविधी उरकून टाकला. पाहाडाच्या एका वाजूता खाना तयार होत होता. सर्व सैन्याने थोडी विश्रांति घेतली. इतक्यात खाना खाण्यास जाण्याची तुरई वाजली. खाना संपेपर्यंत निशानाथाने आपला पूर्ण अमल बसविला होता. रात्रीच्या हिंस्त्रपशूच्या गर्जना संपेने ऐकू येऊ लागल्या. सेनापतींनी आपापल्या गोटाचा योग्य बंदोबस्त करून हिंसक पशूपासून बचाव करण्यासाठी सभोवार हिलाल, मशाळी व आगी पेटवण्यात आल्या. प्रहर रात्रपर्थत जरी पहारा होता तरी हिंसक पशूंनी दोनचार जिवाना पळवून नेलेच. त्या बंदोबस्त अंधकारमग रात्रीत मशाळीचा उजेड फारच गमतीचा दिसत होता. भोंवतालच्या प्रज्वलित विस्तवाचा धूर नीलनभोमंडलात एकरुत होऊन पसरताना फारच बहारीचा दिसत होता. काही सैनिक तर गळखराच्या अनपेक्षित छाप्याला भिऊन सक्षत्र जागतच बसले होते. काही सैनिक बिडासंधाने आपसात वाता मारीत बसले होते. असा प्रकार त्या गोटांत चालू असतां रात्र संपत आली. दिवसा विचरणाऱ्या जीवजतूचे शब्द ऐकू येऊ लागले. अजून जरी उजाडले नव्हते तरी सैनिकांनी तयार होण्याची तुरई वाजली गेली. सर्व सैनिक आपापलीं शस्त्रास्त्रे ठीक ठाक करू लागले.

द्वादश काण्ड.

विरह चंपाकुमारी.

(द्रुतविलवित.)

तळमळे उदकाविण मासळी ।

रविकरे सुकने नलिनीकळी ।

तनुलता तशि या सुकुमारिची ।

दिसतसे प्रणयांकितदीप्तिची ॥

—सौमित्र.

चंपाकुमारी चंदनसिंहाच्या विरहाने फारच व्यथित झाली होती. रात्रविवस त्याच्याच तिला ध्यास लागला होता. सकाळसध्याकाळ, दोन-प्रहर मध्यरात्र—सर्वकाळ ती चंदनसिंहासवधानेच विचारमग्न असे. त्या चिंतेने ती काहींशी रोगट दिसू लागली होती. तिचे मुख जे सुंदर कमला-प्रमाणे प्रसन्न दिसत असे ते कोमेजल्यासारखे झाले होते. प्रातःकालीन सरोवरातल्या सुंदर मनोहारी कमळांतील श्री ज्याप्रमाणे सूर्यनारायण छिनावून नेतो त्याप्रमाणे यावेळी चंद्राने तिच्या मुखारविंदाची श्री हरण केली होती. अरेरे ! जे चपेचे मुख रतीलाही लज्जित करित असे तेच

चव्हाणी सप्रशेर !

सध्या यःकश्चिन् स्त्रीच्या मुलापेक्षाहि ओंगळ दिसू लागले होते. काल रात्री ती आपल्या महाऱ्याच्या गच्चीवर चादण्यांत बसली होती. जवळच दासीजन द्वारा घालीत उभ्या होत्या. नानाप्रकारच्या सुखोपभोगाच्या वस्तु तेथे सभोवार ठेवलेल्या होत्या. जलपानाचे अनेक पुष्पगंधित चवू निवयावर ठेवलेले होते. फळफळावळ, जेवणाच्या वस्तु वगैरे सर्व जरी तयार होत्या तरी त्या तिला विषवत् वाटत होत्या. ती जेवण्यास जरी अनमान करीत होती, तरी आपला अन्तरग कोणास समजू नये म्हणून कशीवशी टिवल्या भादल्या करीत जेवू लागली. पण तिचे चित्त चंदनसिंहाकडे अटल्यामुळे, भोजनाच्या पदार्थांपैकी काही भाग थाऱ्याच्या बाहेर साडत होता व काही सबद घास तर तोंडातून ताटात परत पडत होते ते पाहून ती दचके व लग्नेच शुद्धीवर येऊन जेवू लागे, पण हे किती वेळ टिकणार ! अखेर एकदांचे जेवण संपले. दासी-जननीं विडे दिले, अत्तरगुलाब झाला, सर्व कांही झाले, पण तिला त्याचे काहीच नव्हते. तिचा देह मात्र तेथे असून अतःकरण चंदन-सिंहाच्या भोंवतीं धिरव्या मारीत होते. दासीजनांनी तिची ती काम वश स्थिति ओळखून तिला रमण्याचा, हंसण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण सर्व व्यर्थ. दासीच्या ग्रासातून सुटून आपल्याला ह्वा असलेला एकांतवास लवकर प्राप्त होत नाही, असे जेव्हा तिने पाहिले तेव्हा ती जांभ्या देऊलःगून झोपेचे मिष करू लागली, नंतर तिने

द्वादश काण्ड.

डोके दुसऱ्याचा बाहाणा करून आपला देह गालिच्यावर टाकून दिला. अशा तऱ्हेने तिने एकात मिळण्यासाठी अनेक बाहणे केले पण दासी जेव्हा आपल्यापासून दूर होत नाहीत असे तिच्या निदर्शनास आले तेव्हा ती त्यांना तेथून जाण्यास सांगण्याची जो मनात तयारी करते आहे तोच तेथे केतकी एरुदम आली व म्हणाली, “चपेची प्रकृति बरी नाहीशी दिसते. ती लवकर निजण्याच्या तयारीत आहे वाटत ?”

दासीनीं हि होस हो टोकून दिल्यामुळे चपेचे आयतेंच काम झाले तिने हि तात्काळ आपली प्रकृति बिघडली असून आपण लवकरच निजणार असल्याचें सांगितलें. दासीनीं लगेच अंथळणापावण्याची नीट व्यवस्था पाहिली व त्या तेथून निघून गेल्या त्यांच्या मागोमागच केतकीहि निघून गेल्यामुळे चपेला बरें वाटलें.

दासी व केतकी तेथून निघून गेल्याबरोबर चपेने आपल्या महा-लाचे दार लावून घेऊन आतून कडी लावली आणि ती आपल्या पल गावर जाऊन पडली. ती तेथे पडली असतां तिच्या नेत्रांच्या समोरच तिला खिडकीतून आकाशात चंद्रमा प्रकाशलेला दिसला. तो दिवस पैर्णिमेचा असल्यामुळे सर्वत्र चांदण्याचा पूर्ण प्रकाश पसरला होता. चपाकुमारीवरहि त्याचा प्रभाव झाला. चपेने आपल्या प्रियकरासब धानें विचार करित स्वगत म्हटलें, “अरे चंद्रा, तू सर्व जगताला जरी सुखकारक असलास, तरी या वेळीं मला कांठ्यांसारखे आपलें

चव्हाणी समशेर !

किरण बोचतो आहेस ! आपलं मन दुःखी असतं तेव्हा आपल्याला जग सुन वाटत असं म्हणतात ते खरं आहे. पहा—हा चंद्र—ज्या लहान नद्या मोठ्या नद्यांना कलकल शब्द करीत जाऊन मिळतात, त्यांना कसा आनंदकारक आहे ! या चंद्रप्रकाशांत हिंस्र पशु मोठ्या आनंदाने जंगलांत विहार करीत असतात ! सिंह सिंहिणीशी या वेळी आनंदाने रममाण होत असेल; पण मला हा चंद्र या वेळी तप्त लोहशूलासारखा वाटतो आहे. ”

अशा प्रकारचे विचार करीत करीत तिने क्षणभर चंद्रकिरणापासून आपली दृष्टी दुसरीकडे वळविली. काही वेळाने पुन्हा तिने चंद्राकडे पाहून म्हटलं, “ वा चंद्रा, तू मला दुःखी करू नकोस. लवकर त्या दगाव्या आड हो आणि विरहवेदना नष्ट कर ! नाही तर अशाच विचारानीं मी मरून जाईन आणि त्याचं पाप तुला भोगावं लागेल ! हाय ! चंदन-सिंहजी, तुम्ही कृपा करून या चंद्रज्योतीला माझ्यासाठी चंदनाची तरी उटी चढवा हो ! ”

अशा तऱ्हेच्या चिंतिते मग्न असता चपेने आपले अग या कुशीचे त्या कुशीवर वळविले व तक्रावर एक हात टाकून आपल्या मस्तकाचा आग्रभागहि त्यावर टेंकला. त्या वेळी तिच्या मनात आले की “ आज चार दिवस होऊन गेले पण अजून चंदनसिंहाकडून सुदरी दासी उत्तर कशी घेऊन आली नाही ? दासी आपल्या घरी तर परस्पर गेली नसेल ना ? कां काही घातपात आहे ? ”

द्वादश काण्ड.

इतका विचार मनांत येताच तिचे डोळे अश्रूंनी भरून आले. ती रडू लागली. तिने आपले डोळे वर करून म्हटले, “परमेश्वरा, चदनसिहानीं माझं पाणिग्रहण केल तर मी फार अभारी होईन, पण बाबा तें कसं करू देणार ? त्यांनीं तर उत्तमोत्तम राजकुमाराचा शोध चालविला आहे परवा ते आईशी बोलतां बोलतां म्हणाले कीं ‘जो प्रसर्गी आमचें रक्षण करू शकेल अशाच उत्तम राजकुमाराशीं चपेच लग्न करण्याचें मीं ठरवल आहे’ पण मी म्हणतें चदनसिंह काय कमी आहेत ? राजकुमार तर वसत्या जागेवरून हुकूम सोडणारे असतात, पण आमचे चदनसिंह तर स्वता हातीं शस्त्र धारण करून शत्रूशीं लढतात ”

असा विचार करीत असता चंपा आपल्या पलंगावरून उठून खिडकीत गेली व कठज्यावर हात टेंकून चंद्राकडे पुन्हा पाहू लागली आतां तर तिने हात जोडून चंद्राला उद्देशून म्हटले, “बा चंद्रा, तू असा निष्ठुरतेनें मला आभागीला व्यर्थ का छळतो आहेस ? मला चिडवून दुःख देण्यासाठींच तू आपली पूर्ण प्रभा आज फाकली आहेस कीं काय ? असो. तुझी इच्छा असेल तस कर ! पण लक्षात ठेवा कीं, अशा तऱ्हेन मला दुःख देण तुला शोभत नाही. जगाच्या सुखदुःखाचा उत्तरदाता तूच आहेस; म्हणून समजून उमजून न्यायान काय करायचें असेल तें कर ! ”

चव्हाणी समशेर.

कोणास ठाऊक ? चपेची हीं विनती ऐकूनच कीं काय जवळ-
च्याच आम्नपटलात चंद्र त्याच वेळीं अदृश्य झाला. चंपेने त्याला
धन्यवाद देऊन म्हटले, “ चंद्रदेवा, तूं स्वर्गेश्वरच धन्यवादाला पात्र
आहेस. तुझ्यान विवेक आहे ’ ” इतकें बोलून ती परत पलंगावर बसून
निश्वास सोडीत अथरूणावर पडली.

तशाच स्थितीत ती पुन्हा विचार करू लागली कीं, “ चंदन-
सिंहानी माझ्या पत्राच उत्तर का बर धाडल नाही ? माझ्या हातून
काही चूक तर झाली नाही ना ? ” इतकें बोलून ती दुसऱ्या कुशीवर
बळून म्हणाली, “ आल लक्षांत ! त्या दिवशीं सैन्याशिक्षणाच्या वेळीं
मी बाबाच्या बराबर मैदानात गाडीतून गेले होते, त्या वेळी त्याच्याशी
भाषण केळ नाहीं हेंच त्याच कारण असल पाहिजे ! पण त्यावेळी मी
त्याच्याशीं बोलण योग्य होत का ? नव्हत म्हणून तर मो त्याच्याकडे
प्रेमपूर्ण दृष्टीन पाहिल आणि त्याच उत्तर त्यानींहि त्याच भावपूर्णतेन
दिल. छे ! ही चूक सुदरी दासीचीच आहे. मला न विचारता ती पर-
स्पर घरीं निघून गेली आहे. याचा वचपा काढल्याशिवाय मी कधीच
राहायची नाहीं. ती परत आल्यावर तिला काढून टाकून तिच्या बदली
दोन दासी अधिक ठेवीन. ”

इतका विचार मनांत आणून चंपा उठून बसली व पलंगाखालीं
उतरून इकडे तिकडे फिरू लागली. काहीं वेळ फिरल्यावर पुन्हां बसली

द्वादश काण्ड.

वसणें उठणें असें वारवार चाललेंच होते. पुन्हा ती चद्राकडे पाहून म्हणाली, “ दुःखिताला अधिक दुःखी करण्याचच तू वन पतकरल आहेस कीं काय ? थोड्याच वेळापूर्वी आम्हांच्या आड लपून तू आपल मित्रत्व प्रगट वेल होतस आणि पुन्हा आपला आता पूर्ववत् पूर्ण प्रकाशान चमकू लागला आहेस याचा अर्थ काय ? आल लक्षात, तुझा माझ्यावर राग का आहे तें ! गुरुगृही शिकत असतांना आम्ही कुमारेकानी केवळ सूर्याचीच आरावना केली होती ! सूर्यासारखाच प्रकाशमान तेजस्वी वर मिळावा म्हणून आम्ही त्यावेळी फक्त सूर्याचीच स्तुती केली होती हें खर आहे ! पण आता तुझी प्रार्थना करों की, कृपा करून तुझ्या किरणासारखा शीतल आणि सुखदायी असा चंदनसिंह मला वर मिळो. चंद्रदेवा, माझ्या प्रार्थनेचा स्विकार करून माझ दुःख निवारण कर. सव्याकालीन कमलातळी श्री हरण करून तिच्या योगान मला का वर तू प्रफुल्लित नाहीस ? मी अस कोणच पाप केळ आहे की, मी तुझो अनेक प्रकारांनीं विनती करीत असताहि एखाद्या निष्ठुर पुरुषाप्रमाणें ती मान्य करीत नाहीस ? ”

असा विचार करीत चपा तेथेंच वसली. एक हान डाव्या पायावर व दुसरा जमिनीवर टेंकून ती म्हणाली, “ पुरुष तरी किती निर्दय असतात पहा ! ते आपल्यावर प्रेम करणारीवर लवमात्रही दया करीत नाहीत ! प्रिया चंदनसिंहा, तुमच्या मनांत लवमात्र जरी दया

चव्हाणी सभशेर !

असती तरी मला असा विरहताप सहन करावा लागला नसता ! नाहीं नाहीं, पण हा सर्व दोष माझ्याच उतावळेपणाचा आहे. घाई करण्याची मला काय बर जरूर आहे ! ”

इतका विचार करून चपा काही वेळ स्तब्ध राहिली व पुन्हा मनाशी विचार करू लागली. “ पण घाई न करावी तर काय कराव ? बाबांनी दुसऱ्याच राजकुमाराला वचन दिल तर काय करणार ! पण समजा त्यांनी वचन दिल तर दिल ! माझे प्रेम तर याच्यावरच आहे ना ! आपण कोणावरहि प्रेम करण हें काही पाप नाही. मात्र तें मर्यादेच्या बाहेर नसाव ! मी विवाहाच्या आधी आपली इच्छा प्रगट करीन. मी सती आहे. माझे प्राणपति चदनसिंह आहेत. ते जरी एका साधारण सेनापतीचे पुत्र असले तरी त्यांत काय झाल ! त्याच कुळ काहीं हलकं आणि ढागळलेलं नाही ! ते कां शौर्यांत कोणापेक्षां कमी आहेत ! शूरवीरात त्याच्याकडे काहीं कोणीं तुच्छतेन बघत नाही ! नाहीं—नाहीं—माझे प्रियकर कोणच्याच बाबतींत कोणापेक्षाहि कमी प्रतीचे नाहीत. प्रिय चदनसिंह चद्राप्रमाणे चौसष्ट कलांनीं परिपूर्ण आहेत. ”

आपल्या भावी पतीची अशा तऱ्हेने प्रशंसा करीत चपा उठली व आपल्या विछान्यावर जाऊन पुन्हा चदनसिंहाचे ध्यान करीत पडली. बाह्यारे प्रेमा ! तुझा महिमा आगाध खराच ! तू काय करीत नाहीस

द्वादश काण्ड.

व काय करणार नाहीस ! ज्या पुरुषानीं सुदर—सुखद विछान्याशिवाय इतर कोणच्याहि विछान्याचें नांवीह ऐकल नसत अशांना तू मरुमू-मिसारख्या प्रखर व कटकयुक्त वनातहि गाढ झोंप लावतोस. ज्या राज-कुमारी अनेक प्रकाच्या सुखोपभोगात व विलासात वाढलेल्या असतात त्यांना तूं आपल्या प्रियकरासाठीं त्या सर्वांवर तिलांजली देण्यास समर्थ करतोस ! राजकुमारी चपाहि त्याप्रमाणें आज प्रेमाच्या भोंवऱ्यात साप-डून चकरा खाऊ लागली आहे. प्राणीमात्राचें जीवन जसें विरहानें शोषलें जातें तशीच चपेचीहि सध्या स्थिति झाली आहे. तिच्या लाव-ण्याची अगदीं राड उडाली आहे. वास्तविक प्रेमाचा पथच निराळा आहे. चंदनसिंहाच्या विरहानें चपा दिवसोंदिवस झुरणीस लागून अगदीं क्षीण होत चालली होती. अशा स्थितींत त्या दिवशी ती आपल्या महालात एकटीच विचारमग्न पलगावर पडली असतां, तिच्या कानाना एका एकीं पुढील दोहा ऐकू आला—

कली अली को सांझ हीं मन छुअन दे डार ।

मोर हात सन्प्रानियो, देकर रसको सार ॥

हा दोहा ऐकून चपा उठून बसली व खिडकींतून इकडे तिकडे पाहू लागली, पण कोणीच दिसलें नाहीं. तिनें लगेच महालाचें दार उघडून बाहेर पाहिलें पण बाहेरहि कोणी तिला दिसलें नाहीं. चंपा

चव्हाणी सम्मशेर !

थोडीशी घाबरली व तिच्या मनांत अनेक विचारानीं उसळ्या मारल्या.
“ देवा, हा दोहा कुणी म्हटला व कां म्हटला वर ! या दोह्यावरून अस
स्पष्ट दिसत की, तो म्हणजे-याला माझे सर्व विकार ठाऊक आहेत. ”
विचारानीं तिला असे वाटले की, ही गोष्ट केतकीशिवाय कोण जाणणार !
चपेने “ केतकी, केतकी ” अशा हाका मारल्या पण कोणीच उत्तर
दिले नाही शेतटी चपेने “ शब्द खरे ठरोत ” असे म्हणून पलंगावर
आग टाकले.

त्रयोदश काण्ड.

शहाबुद्दीनची मदत.

(मालिनी)

बधुनि धनिक होतो दुःखि कंगाल भारी ।
आशिच जगति रीती दीसते स्पष्ट सारी ॥
बधुनि शशि उदेला चोर दुःखास पानी ।
जगत सतत ऐसे चालते या क्रांती ॥

—सौमित्र.

भोलाराय भीमदेवाने अबूगडावर आपला झेंडा फडकावून तेथे जरी आपला अधिकार चालविला होता, तरी त्याच्या मनातील पृथ्वीराजा-बद्दलची धास्ती गेलेली नव्हत्यामुळे, त्याने त्या गडाचा बंदोबस्त फारच सावधपणाने कलेला होता. तो आपल्याला मोठा प्रतापशाली समजत असे. शब्दिनीकुमारीच्या बाबतीतला पृथ्वीराजाचा प्रयत्न त्याला सहन झाला नाही. आपल्या पट्टनपुर नामक राजधानीत परत आल्यावर त्याने पृथ्वीराजाचा पाह्याव कसा करावा या बाबतीत आपल्या मित्रमंडाळाशीं बलवत् करण्याचा क्रम सुरू केला. सरळ दिल्लीवरच चाल करून जाऊन.

चव्हाणी समशेर ।

पृथ्वीराजाला घुळीस मिळवावा असेंहि एकदा त्याच्या मनात आले होते; परंतु त्याच्या मंत्र्यांनी तो बेत खोडून काढला कारण, पृथ्वीराजाचे सामत फार शूर, चतुर व बलाढ्य होते हे त्यांना पुरे माहित होते. पृथ्वीराज शिकारीचा मोठा शोकी असून, तो लोकांना सोडूनहि कधी कधी एकटाच शिकारीच्या मार्गे जंगलात धावत जातो हे भीमदेवाला माहित असण्यामुळे, तशा स्थितीत त्याला गाठून ठार मारावा असेहि त्याच्या मनात आले. अशा तऱ्हेचे पृथ्वीराजाला ठार करण्याचे अनेक विचार जरी भीमदेवाच्या मनात एकामागून एक येत होते, तरी कार्यरूपाने त्यांना परिणत करणारा एकहि त्याच्या दृष्टीस पडेना. त्याच्या दरबारात राजनीतिनिपुण असा काय तो एक अमरासिंहच होता. तो मंत्र, तंत्र व राजनीती यात मोठा कुशल होता. त्याच्याच युक्तिवादाने भीमदेवाला अबूगढ सर करतां आला होता हे वाचकाना स्मरत असेलच.

अनेक प्रकारचे उपाय शोधतां शोधतां शेवटी, पृथ्वीराजाला नामोहरम करण्याचा एक उपाय सुचला व तोच पुढे वादविवादानंतर मुक्तर करण्यांत आला. परकीयांचे साह्य घेऊन जर पृथ्वीराजाचे पारिपत्य करता आले तर काय हरकत आहे ! सामंत, सरदार व मंत्री यांच्या सल्लयाने शेवटी असे ठरले की, शहाबुद्दीनाच्या मदतीने पृथ्वीराजाचे पारिपत्य करावे. त्यांत आपली हानी होण्याचा मुर्तीच सभव नाही. बऱ्याच अदूरदर्शी सामंतांनी या गोष्टीस जरी पुष्टीकरण दिले,

त्रयोदश काण्ड.

तरी काहीं विचार सामतांनी मोठाच विरोध केला. त्यावेळीं भीमदेव म्हणाला, “ तर मग असा कोणचा उपाय योजिला असता, पृथ्वी-राजाच पारिपत्य होईल तें तरी सांगा ! ”

एक सामत म्हणाला, “ पृथ्वीराजाच पारिपत्य करण्यानं आपली महती वाढणार आहे असं मला तरी निदान वाटत नाही. आपलं कार्य आपण साधलं म्हणजे झालं. इच्छिनीकुमारीच्या बाबतीत आपला अपमान झालेला आहे, तर तिला पकडून आणण्यान तो भरून काढला म्हणजे आपलं कार्य झालं. साप मारावा पण काठी तुटू नये असं करणच उचित आहे. आमच्या धर्माच्या शत्रूला आत बोट शिरकवता येणार नाही अशी युक्ति योजून, आपला कार्यभाग साधून घेण यांतच आपलं हित आहे. ”

दुसरा एक सामत म्हणाला, “ महाराज, यवनाचा पाय या भारतवर्षात घुसवू देण्यापेक्षा, आपणच आपल्या बाहुबलानं, पृथ्वीराजाला शरण आणावं, हेंच सयुक्तिक व आपल्या देशाच्या हिताच आहे अशी माझी ठाम समजूत आहे. ”

अशा दोन प्रकारच्या सल्ल्यांच्या पेचात भीमदेव पडला असतां, त्यानें अनभिज्ञाचें मत विचारलें. तो म्हणाला, “ महाराज, या बाबतीत माझी बुद्धि काम करू शकत नाही. एकीकडे आपला अपमान

चव्हाणी सप्तशेर !

व दुसरीकडे विदेशी शत्रूच्या साह्यान आपल्या बांधव शत्रूचा निःपात ! राजनीती अस कधीच सांगणार नाही. आपल्या घरच्या भाडणांत परकीयाची मदत घेऊन आपण विजयी होण्याची लालसा धरण योग्य नाही आपल्या भाईभद शत्रूचा पाडाव होऊन आपलं कार्य साधेच अशी एखादी युक्ति आपण काढली पाहिजे. ”

मंत्री अमरासिंहजींचे हे भाषण ऐकून भीमदेव म्हणाला, “ तर मग उपाय तरी कोणचा योजावा ? पृथ्वीराजाच पारिपत्य तर झालच पाहिजे. यावर युक्ति काढणं हे तुमच काम आहे. आक्षी आपल्या भुजबद्धदर्पान पृथ्वीराजाला जिंकू शकू अस तुम्हाला वाटत काय ? ”

मंत्री म्हणाला, “ सरकार, या बाबतीत सेनापतींचीच सल्ला घेण इष्ट आहे ! ”

सेनापति म्हणाला, “ महाराज, आमच सैन्य जरी कोणच्याच बाबतीत कभी दर्जाच नाही, तरी पृथ्वीराजाच्या समशेरीशी टिकाव धरण्याला कमजोर आहे. त्याच्या सामंताच्या सैन्याशी जरी आक्षी लढलो, तरी त्याच्या चदवरदासीशी टक्कर देणाग आमच्यात कोणीच नाही. ता मोठा विचारशील, धूर्त, नीतीवान आणि शूर आहे. इतकच नव्हे तर तो पृथ्वीराजाचा प्रत्यक्ष उजवा हात असल्यामुळे पृथ्वीराजाच्या चव्हाणी समशेरीपुढे आमचा टिकाव लागण कठीण आहे आम्ही जरी प्रथम विजयी झालो, तरी त्याच्या युक्तीने पुन्हा आम्हाला पराजित होण्याची भीति आहेच ! ”

त्रयोदश काण्ड.

यावर भीमदेव म्हणाला, “ मग यावर तोड तरी काय ? ”

सेनापति म्हणाला, “ मंत्री अमरसिंहजीच म्हणण जरी मला पटतं तरी शहाबुद्दीन घोरीची मदत आपण घ्यावी असं मला वाटतं ! भरतखंडात स्थिरस्थायर होऊन राहण्याची यवनाची शक्ति नाही आक्षी त्याच्या साह्यान पृथ्वीराजाचा प्रथम निकाल उडवून, मागून त्याला इथून हाकून लावू म्हणजे झाल. ”

ही गोष्ट ऐकून बहुतेक सामंत जरी खूष झाले, तरी त्यापैकीं एक सामंत म्हणाला, “ सरकार, सिंह जेव्हां एकटाच शिकार करून त्यावर ताव मारतो तेव्हाच ते भोजन त्याला मोठं पिय वाटत ! ”

भीमदेव बोलला, “ आपल आणि दुसऱ्याच भोजन सिंह एकटाच गट्ट करून टाकतो ! ”

यावर सेनापति म्हणाला, “ भारती वीरांच्यापुढे छाती ठोकून उभं राहण्याची कोणाची ताकत आहे ! आपण चतुर दूताला धाडून शहाबुद्दीनाला वळवून घ्यावा ! आक्षी त्याच्या साह्यान पृथ्वीराजाचा मुकाबला करू व नंतर घोरीला कांही द्रव्य देऊन त्याला जाण्यास सांगू. तो नच ऐकेल तर आमची तऱ्वारीची धार त्याला इथून हाकून घ्यायला समर्थ आहेच ! ”

सेनापति व कांही सामंत यांच्याःसल्लयाने एका चतुर दूताची निवड करण्यांत आली. त्याचे नाव मकवान असे होते. राजाने त्याला “ हे

चव्हाणी साशर !

वीरा, मी इथे जे काहीं करतो आहे ते सर्व फक्त इच्छिनीच्या प्राप्ती-करताच आहे. ते रमणीरत्न जे पर्यंत माझ्या हस्तगत होणार नाही, तो पर्यंत माझ्या हृदयातली व्यथा दूर होणार नाही. माझ्या मनांतलं खरं दुःख तू शहाबुद्दीनाला नीट समजावून सांग म्हणजे तो मला मदत करायला तयार होईल. तू जात्या मोठा बुद्धिवान व चतुर आहेस हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. ”

इतके बोलून भीमदेवाने मकवान्याची रवानगी केली. त्याच्या बरोबर, शहाबुद्दीनला नजर करण्यासाठी-वरंचसे उत्तम घोडे, छत्रचामर, जडजवाहीर वगैरे दिले त्याच्याबरोबर दिलेल्या पत्रात असे लिहिले होते की, “ आपण आपल्या फौजेसह दिल्लीवर चालून यावे व मी नागोरावर ससैन्य जाऊन पृथ्वीराजाच्या नामशेष करतो. अशा तऱ्हेने आपण उभयता चव्हाणी वशाचा फत्ता पाडून टाकू व विजयी चव्हाणी सम-शेरीचा नक्षा उतरू. ”

पत्र व नजराणा घेऊन मकवाणा निघाला. तो गिझनीला गेला तेव्हा त्याला असें समजलें कीं, शहाबुद्दीन सिंध देशात गेला आहे; तेव्हां तो मग तिकडे गेला. कांहीं दिवसांनी तो बटिडा सस्थानच्या सरहद्दीवरील घोरीच्या छावणीपाशी जाऊन पोचला. त्यावेळी घोरीचा दरबार त्याच्या खास डेन्यांत भरलेला होता. तेथे त्याचे मोठे मोठे वीर सरदार भाषणे करित होते. त्याच्यामध्यें मुख्यत्वेन—जातारखां,

त्रयोदश काण्ड.

मासफळां, हुज्जाबळां वगैरे सरदार होते. सहाबुद्दीन पुढील स्वारीचा आपला मार्ग आखीत होता, इतक्यात त्याला मकवाना आल्याची झवर पोचली. मकवान्याला दरबारांत घेऊन येण्याचा हुकूम केला. त्याने दरबारांत—मजलशीत जाऊन कुरानेसात केल्यावर, आपण कोण आहोंत तें सांगितलें. तो म्हणाला, “ हुजूर, मी भोलाराय भीमदेवाचा दूत आहे. काहीं विशेष कामासाठी आमच्या मालकांनीं मला आपल्याकडे पाठवला आहे. राजकारणांतल्या मोठाऱ्या वडामोडीची चिकित्सा आपणाप्रमाणें आजकाल फार थोड्यांनां समजते अशी माझी समजूत आहे. ”

सहाबुद्दीन म्हणाला, “ तुम्हारा मतलब क्या है ? साफ—साफ कक्षो ! ”

मकवानानें भीमदेवाचें पत्र पुढें ठेविलें. मुनशीनें तें वाचलें. त्यांतला आशय, त्यानें सहाबुद्दीनला समजावला. आशय ऐकून, बोरी रागानें लाल झाला. त्याचे ओठ हळू लागून त्याचे बाहु स्फुरण पावूं लागले. त्यानें कोपानें आपलें धनुष्य वचखंड हाटलें, “ मै खुद अकेले ही काफिरोको बरबाद करूं गा. मै जबतक हिंदोस्तानपर कब्जा कर काफिरोको नेस्तनाबूद न करूं तबतक खुरासान तख्तपर न बैठूं ! ”

सहाबुद्दीनच्या मोठेंमोठ्या सरदारांनीं त्याच्या बोलण्याला स्कार दिला. तातारसां, परोजसां, उजबकसां, कस्तुरमसां वगैरेनीं बोरीच्या

चव्हाणी समशेर !

मोठी वाहावा करून म्हटलें कीं, “ वाकई सस्तनकी हुकमत आपनीही मर्दानगीसे होता है ! दुसरे दूतेपर खेती नही होती. ” यावर शहाबुद्दीनने मोठ्या ऐटीने म्हटलें, “ वेशक, आले ख्यालातके दानिशमंदोने भी ठीक कहा है कि ‘ सखावत् जग हुनर और जर जेवर जोरू जमीन, साक्षेगे नहीं होते. ’ यह जमीन मर्दानगों की है. काहिल इसे नहीं रख सकते. भला भीमदेव क्या शेखी हांकता है ! ”

शहाची अशी ही गर्वपूर्ण भाषा ऐकून मखवाना म्हणाला “ शहा, भीमदेव काहीं एखादा झुल्लक राजा नाही. तो मुसलमानांना केव्हांहि भारीच आहे. ”

शहा म्हणाला, “ हां, हां, मै खूब जानता हूं कि वह मुसलमानोंको खबर ले सकता हैं. अच्छा, पहिले पृथ्वीराजकी खबर लेकर, पिछे भोलाराय भीमदेवकी भी खबर ल्या. ”

हे शत्रु मकवानाला सहन झाले नाहीत. तो म्हणाला, “ बेरी शहा, ज्या वेळीं भीमदेवाची सेना ह्या भूमीवरून युद्धाकरतां रणमदानं चालू लागते त्यावेळीं नागराज वासुकीसुद्धा घाबरून जातो. जालधर, वंग, तेलंग, कोंकण, कच्छ, परोट, मराठे वगैरे कोणीहि त्याच्याशीं सामना द्यायला बजत नाहीत. आमच्या भीमदेवाने अबूगढावर आपला झेंडा जुकताच फडकावून—यादव आणि वाघेले यांना पादाक्रांत केले आहेत. ज्याला ब्रह्मदेवानं मोठ्या कर्तबगारीनं मुद्दाम निर्माण केलं आहे त्याला कोणीहि जिंकणं शक्य नाही. ”

त्रयोदश काण्ड.

मकवान्याच्या तोडची अशा तऱ्हेची गर्थभरित भाषा ऐकून शहाबुद्दीनाचा राग भडकला. त्याने त्याला ठार मारण्याचा हुकूमहि केला; पण 'दूताला ठार मारणे राजनीतिच्या विरुद्ध आहे' असे जेव्हां निसुरतखानाने त्याला नीट समजावून सांगितले तेव्हां तो गप्प बसला. त्यावेळीं घोरीने आपली समशेर अर्ध्या म्यानाच्या बाहेर खेचलेली बघतांच एक सभासद बोलला "अगरचे दूत को मारना मना है, पर जरा दूत को भी होश सम्हाल कर बोलना चाहिये ! अगर हुजूरने उसकी जावकशी नकी होती तो मै यहापर बारान्याराहि कर देता. "

हे ऐकून मकवानाच्याने राहावेना. त्याने सरकन आपली तगवार म्यानांतून उपसून त्या सभासदाचे जागच्याजागी दोन-तुकडे केले. हे पाहून घोरीने आपल्या घनुष्यावर बाण चढवून लागलीच तो मकवान्यावर सोडला. त्याबरोबर मोठ्या तिरोमिरीने मकवान्याने हेजरखां आणि हुजाबखां यां सारख्या दोघां उत्तम सरदारांना आपल्या तलवारीने कापून काढून आपलाहि देह तेथेच विसर्जन केला.

मकवाना मेल्याची खबर भीमदेवाला समजल्यावर त्याचा क्रोध त्याच्या छातींत मावेनासा झाला. त्याने ताबडतोब सेनापतीला बोलावून ती हकीकत सांगितली तेव्हां त्यानेहि आपल्या समशेरीचा तडाखा शहाबुद्दीनाला दाखविण्याची सल्ला दिली. त्यावेळीं भीमदेव पृथ्वीराजाच्या सूड घेण्याचे विसरून जाऊन घोरीवर दौड करून जाग्यच्या

चव्हाणी समशेर !

विचारात गुग झाला. जागृतावस्थेत, झोपेत, उठता, बसतां, रात्री, दिवसां, अक्षय त्याला बोरीचा घोर लागला. जोपर्यंत बोरीचा बदला घेतला नाही, तो पर्यंत राणीवशांत आपले तोंड दाखवायचे नाही असाहि त्याने ठाम निश्चय केला. त्याने आपल्या सामंताना ससैन्य येण्याची आज्ञा देऊन, सेनापतीला त्याच्यासह बोरीवर चाल करून जाण्याचे आज्ञापत्र दिले. आपले सैन्य सुसज्जित करून, कूच करण्याची राजाज्ञा केव्हा होते तिची सेनापती वाट पाहात उभा राहिला भीमदेवाने कूच करण्याची सेनापतीला आज्ञा दिली खरी, परंतु तो राजमादिबारांतून बाहेर पडला तेव्हा त्याला अपशकून होऊं लागले. अग्रिनारायणाने प्रथम राजमदीरावरच कृपा केली. आग लागलेली दृष्टीस पडली असताही, भीमदेवाने त्या अपशकुनाला तुच्छ मानून, शहाबुद्दीनाला आपल्या समशेरीचा तडाखा दाखवण्याचे त्याने निश्चित केले.

बटिडावर चाल करून जाण्यासाठी शहाबुद्दीनची सेना ज्या प्रमाणे तल देऊन पडली होती त्याच प्रमाणे त्याच्या सेनेची दुसरी एक तुकडी पृथ्वीराजावरहि स्वारी करण्यासाठी धाडण्यांत आली होती. पृथ्वीराज शिकारीचा अत्यंत सोबीत असल्यामुळे तो त्या छंदांत नेहमी आपल्या सामंतांसून एकदाच त्याच्या मागे रानावनांत दौडत जात असे हे मागे वाचलेले बाबकांस साठवत असेलच. त्या त्याच्या एकाकी स्थितीचा फायदा घेऊन त्याला ठार मारून टाकण्यासाठीच बोरीने

त्रयोदश काण्ड.

आपल्या वर सांगितलेल्या सैन्याच्या तुकडीला टपून बसण्यासाठी रवाना केलें होतें. शहाबुद्दीनाचा हा बेत पृथ्वीराजाला आगाऊच समजला असल्यामुळे तो फार सावधपणाने वागत होता.

साकडपुरावर शहाबुद्दीनची सेना तळ देऊन पडली असता, पृथ्वीराज नागोरमध्ये एकटाच होता. पृथ्वीराजाच्या गुप्त हेरानीं जेव्हां त्याला भीमदेवाचे घोरीवर चालून जाणे आणि घोरीचे पृथ्वीराजावर चालून येणे याची बातमी नागोर भुक्कामीं दिली, त्या वेळीं तो मोठ्या फिकीरीत पडला. त्यावेळीं नागोरास अवघे आठ हजार सैन्य पृथ्वीराजापार्शीं होतें, म्हणून त्यानें दिल्लीहून अधिक चार हजार सेना बोलाविली. ती सेना त्याला येऊन मिळाल्यावर तो शत्रूशीं साम्रा देण्यासाठीं तेथेच व्यवस्थितपणे तयार राहिला कांहीं काळाने त्यानें साकडपुरावर ससैन्य चाल केली तेव्हां तेथे त्याला भीमदेवाच्या सैन्याचा झेंडा फडकत असलेला दिसला. तें पाहून कैमाषाने पृथ्वीराजाला म्हटलें, “महाराज, ही वेळ दोन्ही शत्रूंचा निःपात करण्यास ठीक आहे.” पृथ्वीराजाला ही कैमाषची सूचना पसंत पडली. त्यानें आपल्या मुख्य मुख्य सरदारांचे मत घेऊन चाल करून जाण्याचा बेत निश्चित केला.

पृथ्वीराजाच्या सरदारांत—चामुंडराय, जैतप्रामर, देवराय, बगरी-बडा गुजर वगैरे जे मुख्य होते त्यांनीं शपथपूर्वक असे सांगितलें कीं,

चव्हाणी समशर !

“ राजन्, आझीं सर्व मिळून आज दोन्ही शत्रूना पादाक्रांत करून टाकतो. कैमाषाचं म्हणण आम्हां सर्वांना पसंत पडलं आहे. आम्हा सर्वांचे देह स्वामीकार्यार्थच उत्पन्न झालेले आहेत. ”

हे भाषण ऐकून पृथ्वीराजाने ताबडतोब आपल्या सैन्याचे दोन विभाग केले. त्याने आपण स्वता एका विभागाचे सेनापत्य स्वीकारले व दुसऱ्या सैन्याविभागावर कैमाषाची सेनापतीच्या जागी नेमणूक केली. त्याला भीमदेवावर चालून जाण्यास सांगून आपण स्वता चतुर दूत बरोबर घेऊन शहाबुद्दीन घोरीच्या सेनेवर चाल करून जाण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे कैमाष सैन्य चाल करून नागोराहून निघाला व पृथ्वीराजानेहि शहाबुद्दीनच्या सैन्यावर चाल करून जाण्यास तेथून कूच केले.

चतुर्दश काण्ड.

भीमदेव आणि कैमाष.

तुलसी जे कीरति है, पर कीरति को खोय ।
तिनके मुई मसि लागि हे, मुएन मिटिह धोय ॥

—तुलसीदास.

‘ कामातुराणां न भयं न लज्जा ’ असे जे म्हटले आहे ते अगदीं सत्य आहे. कामीजन काय करणार नाहीं । कामीजनाला लोक-लज्जा आणि अपयश यांची भीति मुळीच वाटत नाहीं. तो आपल्या अभीष्टप्राप्त्यर्थ काय हवे ते करतो. भीमदेवाची स्थिति यावेळीं दुखावलेल्या सापासारखी झालेली होती. पृथ्वीराज आणि शहाबुद्दीन यांच्या बैराग्रीत तो एकसारखा तडफडत होता. अबूगडावर जाते वेळीं केव्हा केव्हा त्याला पृथ्वीराजाची आठवण होई व केव्हां केव्हा तर तो मकानाच्या अपूर्ण आत्मोत्सर्गाने विव्ध होई । काय होईल, ते होवो या सर्वांचा सड्ड उगवलाच पाहिजे असे त्याने या वेळीं निश्चित ठरविले होते. त्याला शच्छिनीकुमारीची आठवण होई व त्याबरोबरच तिला धर्मपत्नी करणाऱ्या पृथ्वीराजाचीहि होई. इकडे कैमाष नागोराहून पूर्ण

चव्हाणी सप्शेर !

तयारीने निवाला होता. भीमदेवाला ही बातमी समजल्यावर त्याने विचारी मग्याना बोलावून, त्याचा प्रतिकार कसा करावा याबद्दलचें खलबत सुरू केलें. कैमाष आपल्यावर चालून येतो आहे असें समजल्याबरोबर भीमदेवानें आपल राजमंत्री आणि मुख्य मुख्य सेनानी याचा दरबार भरविला. त्या दरबारात—रामरण प्रमार, गरगुठीर झाला, वीरदेव वाघेला, गंग डमिराज पुरोहित, वमवुर वाघेला व अमरसिंह सेवरा हे मुख्य होते त्या सभेत पृथ्वीराज आणि शहाबुद्दीन त्या दोघाच्या सैन्यावर चाल करून जाण्याचा बेत ठरला; परंतु काही सरदाराच्या मतानें हा विचार आदूरदर्शीपणाचा असल्यामुळे—सारंगदेव व पैरभराव त्यानी आपलें असें मत दिलें कीं, ‘ प्रथम पृथ्वीराजाचें आपण साह्य घेऊन परकीय शत्रूला नामोहरम करावें आणि नंतर पृथ्वीराजाचा व आपला घरांतला तंटो मिटवण्यासाठीं आपण पृथ्वीराजाचा समाचार घ्यावा. ’

पैरभराज म्हणाला, “ खर पाहिलें असतां, आपल्या आपसांतल्या भांडणान न्यायवृष्ट्या पाहिले तर, सलम प्रमारान शच्छिनीकुमारीला पृथ्वीराजाला दिली यात त्याचा कांहीं दोष नाहीं त्याने आपली ज्येष्ठ कन्या मदोदरी हिला आमच्या भोलाभीमदेवाला दिली असून, शच्छिनीला पृथ्वीराजाला दिली यांत त्यानें कय अपराध केला ? ”

झालाराव आणि दुसरा एक सरदार यांनींहि आपलें असें मत दिलें कीं, “ पृथ्वीराजाच पूर्वार्च वैर यावेळीं विसरून परधर्मीय विदेशी

चतुर्दश काण्ड.

शत्रूचा मुकाबला एकमताने करावा हेंच योग्य आहे. विदेशीयांनी या भरतभूमीत आगमन करणं अत्यंत अमंगलकारक आहे. आपला बैरी लहानसा अशक्त असला तरी त्याची उपेक्षा कधीच करू नये अशी राजनीति आहे अग्नीची एक अस्पृशिताची प्रचंड वनाला दगध करून टाकते. भगवान् हनुमंताच्या पुच्छाग्राच्या अग्नीने सर्व लंकापुरी दगध करून टाकली हें तर महाशूरच आहे. ”

याप्रमाणे भीमदेवाच्या काही सरदारांचीं मते जरी नीतीला धरून होती, तरी वैरवश झाड्याकारणाने मंत्री अमरसिंहाला तीं पसंत पडलीं नाहींत. तो म्हणाला, “असं करण्यांत आमचा अपमान आहे. मी मंत्रवळाने कैमाषाला आणि शस्त्रवळाने शहाबुद्दीनाला पराजित करीन. ”

अमरचंदाचे मित्र भैरवभट्ट आणि चरणचंद यांनी त्याच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला. विव्हल झालेला भीमदेवहि त्यांच्या मताला अनकूळ झाला. विरहाग्नीने काहीशी व काहीशी तात्काळीन जादू-टोण्यावरच्या भर्शाच्या आसक्तीने भीमदेवाची मती भ्रष्ट झाली. राजकम्येसाठी लढून विजय मिळवणे म्हणजे स्वर्गप्राप्ती करून घेणेच त्याला वाटत असून, पराजित होण्यांत मोठा अपमान आहे अशी त्याची समजूत झालेली होती. अमरसिंहाच्या म्हणण्याला रुकार देण्याला हेंहि ध्येय त्याला कारण झालेले होतें. आपल्या बरोबरीच्या राजवर्गात झालेला

चव्हाणी समशेर ।

अपमान आणि शच्छेनीकुमारीची अप्राप्ति या दोन्ही गोष्टी भीमदेवाला एकसारख्या दूःसह झाल्या होत्या. त्यामुळे त्याने पृथ्वीराजाला तोंड देण्याचाच निर्धार केला.

चतुर अमरासिंहाने एक मोठी अजब युक्ति काढली. त्याने भाटाच्या हातीं मोठे विनयपूर्वक एक संधिपत्र धाडून दिले. भाटाच्या गोड गोड भुलथापांना कैमाष बळी पडला. भाट कैमाषाकडे जाऊन पोंचल्यावर त्याने त्याची प्रथम ओतप्रोत स्तुति केली व नंतर त्याच्या पुढे संधिपत्र ठेविले. त्यानंतर बराच शिष्टाचार झाल्यावर भाटाने एका रूपवती क्षत्रिय कन्येची तसवीर कैमाषापुढे ठेवून तिची प्राप्ति करून देण्याचे त्याला अभिवचन दिले. ती तसवीर पाहतांच कैमाष अगदीं मदनविव्दल होऊन गेला. तो त्या भाटाच्या इतका आधीन झाला कीं, ती स्त्री लवकर आणून देण्याबद्दल तो त्याची प्रार्थना करू लागला.

सर्व गोष्टी सरळ चालल्या होत्या. भाटाने लाली नांवाच्या क्षत्रिय कन्येस आणून हजर केली. तिला पाहून कैमाष इतका सुप्रसन्न झाला कीं कांहीं पुसूच नये. त्याने भटाला त्याच्या कामगिरीबद्दल मोठे बक्षीस देऊन त्याचा मोठा धन्यवाद गाडला. कैमाष त्या स्त्रीशी इतका रत झाला कीं तो आपल्या कर्तव्याला विसरला इतकेंच नव्हें, तर तो स्वतः-लाहि पार विसरून गेला. अशा तऱ्हेने लगाम ढीला पडल्यामुळे त्याच्या हातासल्लेखे सरदारहि, कर्तव्यमूढ झाले. ज्याला जो मार्ग अवडला त्या

चतुर्दश काण्ड.

मार्गानें ते निघून गेले. कोणी कोणास पुसेनासा झाला. सैन्याची मोर्चे-बंदी, घोडदळाचे धावे आणि सैन्यशिक्षणाचा प्रघात, या सर्व गोष्टी नामशेष झाल्या. जेथें शत्रूवर चढाव करून जाण्याची सेनानायकाची तयारी झाली होती, तेथें सेनापतीवरच लाली नांवाच्या स्त्रीच्या नेत्रकटाक्षाचा मारा सुरू झाला. ' नारीनयनशर कहि न लगा ' असें जें तुलसीदासानें म्हटलें आहे त्याची सत्यता येथें दृष्टीस पडली.

इकडे कैमाष कर्तव्यमूढ होऊन कामिनीच्या दडालिंगनांत बद्ध झाल्याची सधी साधून, भोळा भीमदेवानें पृथ्वीराजाच्या सेनेला त्रास देण्याची सुरुवात केली. नागोरांत भीमदेवाच्या नांवाची द्वाही फिरली. ही हकीकत, पृथ्वीराजाच्या कांहीं हितेच्छूनीं चंदावरदायीच्या कानांवर वातली. त्याच्या पूर्वी एके दिवशीं चंदावरदायीला कैमाष एका स्त्रीच्या नादीं लागून कर्तव्यमूढ झाल्याचें स्वप्न पडलें होतें; परंतु त्यानें तिकडे दुर्लक्ष केलें होतें. खरी हकीकत समजल्यावर तो कांहीं सैन्यानिशीं नागोरावर जाऊन थडकला. तेथें त्यानें कैमाषाचा सर्व प्रकार स्वता अवलोकन केला. चंदावरदाईनें कैमाषाला पुष्कळ बोध केला; परंतु पालण्या घागरीवर पाणी पडल्यामुळे, तो जरी हाताश होऊन स्वस्थ बसला, तरी त्यानें नागोरच्या चहूंकडूंनीं उत्तम मोर्चेबंदी करण्याचें काम सुद्ध केलें. त्याबरोबरच त्यानें कैमाषाचें मन वळण्याचाहि प्रयत्न सुरूच ठेवला होता.

चव्हाणी समशिर ।

चंदावरदायी नागोरला ससैन्य आल्याची बातमी अमरासिंहाला समजल्यावर तो स्वतां तेथे जाऊन राजनीतिद्वारे कैमाषाचा पराभव करण्याच्या युक्त्या लढवू लागला. त्याने अनेक डावपेच केले; परंतु चंदावरदाईने ते सर्व हाणून पाडले; चंदावरदाईने मोठ्या चातुर्याने कैमाषाचे मन त्या स्त्रीपासून पराङ्मुख केले व त्याला त्याने तिचा कट्टा वैरी बनविले. ती स्त्री भीतीने तेथूनच पळून गेली. कैमाष आपल्या पुरा कथात आला असे पाहून चंदावरदायीने त्याच्याशी भाषण करण्यास सुरवात केली. चंदावरदायीला सन्मुख पाहून कैमाष लजित झाला. त्याला त्याच्या कर्माचा पश्चात्ताप झाला. त्याने चंदावरदायीची क्षमा मागून जेव्हा आपल्या हातून घडलेल्या कर्माबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली, तेव्हा चंदावरदाई म्हणाला, “ कैमाष, यांत तुमचा दोष नाही. हा जगाचा असाच परिपाठ आहे. कामदेवाला कोणी जिंकले आहे ! प्रत्यक्ष पुरुषोत्तम रामचंद्रानेही सीतादेवीच्या सोडरांचा रम झुम शब्द ऐकून म्हटले होते की, “ हा मदनबुद्धीकानाना फारच गोड लागतो. ही त्याची नौबद विश्वविजयाचे गाणे गात असते. ” तुम्ही आणि आम्ही तर काय, यःकश्चित् मानवश्रेणींतले साधारण प्राणी आहोत. झाले ते झाले ! आतां या पुढे सावध राहव म्हणजे झाल ! झालेलं विसरून पुढचे सुधारणें हेंच शात्याचें स्वरं कर्तव्य आहे. आपल्या अंगच्या रणकौशल्यानें भीमदेवाला चणे चारून त्याच्या नाकाला चुना लावूं आणि अशा तऱ्हेने आपल कर्तव्य रक्षण करू म्हणजे झालं. ”

चतुर्दश काण्ड.

अत्यंत विकट प्रसंगातून चंदावरदाईने कैमाषाचा कसा बचाव केला त्याची हकीकत रासग्रथात संपूर्ण ग्रथित केलेली आहे. कैमाषाने जेव्हा पश्चात्तापाने चंदवरदायीची क्षमा मागितली तेव्हा त्याने त्याला प्रोत्साहन देऊन भीमदेवाच्या पराजयाने आपली नामोष्की घुऊन काढण्यास सांगितले.

इकडे दिल्लीत जेव्हा कैमाषाच्या शत्रुवशतेची बातमी पोचली तेव्हा तेथे मोठी गडबड झाली. कन्ह, चामुंडराय, चंद, पुडीर वगैरे सर्व सरदारानी पृथ्वीराजाला आजमेरास एकटाच सोडून नागोरकडे कूच केला, ते सर्व येऊन मिळाल्यावर कैमाषाला उत्साह आला. त्याने ताबडतोब जरयत तयारी करून मोठ्या सावधपणाने आपल्या बलिष्ठ सेनेला, भीमदेवाच्या मोकाळ्यासाठी चाल करून जाण्याची आज्ञा दिली. भीमदेव तो प्रसंग जाणून असल्यामुळे पाहिल्यापासूनच सावध होता. त्याची सेना अष्टौप्रहर सज्ज असे. चंदवरदायीने जेव्हा आपल्या बुद्धिबलाने कैमाषाला मदनपराङ्मुख करून अमरासिंहाच्या युक्ताला चूळ चारली तेव्हापासून भीमदेव घाबरून जाऊन मोठ्या बदोबस्ताने अटोकाट फौजेच्या अंतरंगात राहू लागला. कैमाषाची थोडीशी फौज जेव्हा भीमदेवावर हल्ला करण्यास निघून विश्रांतीसाठी एका तळावर मुकाम करून राहिली, त्यावेळी भीमदेवाने, सात घटका सर्त्री त्या फौजेवर एकदम अचानक हल्ला केला. कैमाषाची सेना जरी सव्येने

चव्हाणी समशेर !

अस्प होती, तरी शौर्याने विलक्षण असल्यामुळे, भीमदेवाच्या चढाईची बातमी लागताच ती चित्याप्रमाणे तयार झाली. दोन्ही सैन्यांच्या तरवारींची खणाखणी सुरू झाली. तीर, भाले, बरच्या, तबक, कट्यारी, बिचवे वगैरे शस्त्रे एकमेकांच्या रुधिराचे पाट वाहवू लागली. दोन्ही पक्षांकडील शूरवीर या असार संसाराचा त्याग करून स्वर्गभुवनाचा आश्रय करू लागले. मोठाले मस्त हत्तीहि वीरांच्या शस्त्रावातानी कोसळून पडणाऱ्या गिरिशिखरांप्रमाणे जमीनदेस्ते होऊन रक्त प्रवाहाचे बांध होऊ लागले. बाजीखान नावाचा जो एक भीमदेवाचा पाच हजारों महा बलाढ्य सरदार होता तो या युद्धात आपल्या सर्व लोकांसह भीमदेवाच्या कार्मी पडला.

आनंदनाम संवत्सर विक्रम संवत् ११४४ मधील एका अष्टमीचा चंद्रोदय झाल्यावर हे युद्ध पुन्हा सुरू झाले. एकीकडून कौमावाचे अस्प सैन्य शिरजोरपणाने धावून गेले व दुसरीकडून भीमदेवाचे प्रचंड सैन्य चाल करून आले. या प्रसंगी कौमावाच्या सैन्याचा सेनापती चामुंडराय होता. त्याने या प्रसंगी आपल्या बाहुबलाचा अद्वितीय पराक्रम प्रकट केला. भीमदेवाची एकसष्ट हजार सेना व कौमावाची वीस हजार सेना त्यांचा पराक्रम पाहून थक झाली. मोठाले वीर त्यांच्या पराक्रमाचे कौतुक करू लागले. मोहनसिंह, परिहार, माहराय, त्रिपुराय, पञ्जुनगाय वगैरे सरदारांनी शत्रुसेनेचा संहार चालविला होता. पृथ्वी-

चतुर्दश काण्ड.

राजाकडील—चामुंडराय, जैतसी, बडागुजर, रामराय, कन्ह चव्हाण, पंजूनराय, प्रसगराय, खीची, चंद, पुंडीर, महनसिंह, मारू, देवराज, बगारी, सलप, त्रिगुरराय वीरसिंह वगैरे सरदार आपल्या सैन्यासह कैमाषाची मदत करीत होते. सारंगदेव, नरसिंह, वीरसिंह वगैरे सरदार भीमदेवाची बाजू राखीत होते. त्या चांदण्यारात्री वरील सरदारांच्या तरवारीचे तेज प्रछन्न प्रगट होत होते. त्यांच्या तरवारीचे वाग ज्या स्वारावर होत ते घोड्यासकट कांपले जात. मत्त हत्तींचीं गंडस्थळे विदारण करून रक्तमासांचा गच्च चिखल करण्यांत गुंतलेले ते उभय पक्षांचे वीर रणमदाने अगदीं धुद होऊन गेले होते. दोन्ही सैन्यांशीं लढत असतां भीमदेवाने जरी कच खाली होती तरी आपल्या सैन्याचा रणोत्साह वाडविण्यासाठीं त्याने आपल्या हत्तीवर आरूढ होऊन गंभीर गर्जना चालविली होती. रामराय गुजराच्या वृष्टीस तो पडतांच, चालुक्याच्या सैन्याला कांभीत तो त्याच्याजवळ येऊन ठेपला. त्याने भीमदेवाच्या शरीर सरक्षकांवर असा एक तरवारीचा हात मारला कीं त्या सपाट्यासरसा तो काटला जाऊन भीमदेवाहि जमीनीवर आदळला. त्याचा कोभाग्रि त्यामुळे शिखरालां गेला. तो ताबडतोब दुसऱ्या एला मत्त हत्तीवर बसला व जीवाची अशा सोडून कैमाषावर धावून गेला. त्याचे सैन्यहि त्याच्या मागे वेगाने लोटले. कैमाषावर आलेला हा विकट प्रसंग पाहून, चामुंडरायाने आपला मोर्चा सोडला व तो कैमाषाच्या

चव्हाणी सैन्यशेर.

मदतीला धावून गेला. कैमाषाचा मोड होताच त्याची सेना उबळली. इकडे भीमदेव व तिकडे कैमाष आणि चामुडराय यांनी आपल्या स्वामी-कार्यार्थ स्वप्राणांना तुच्छ मानून जीवापाड हत्याराच्या फेकी सुरू केल्या. क्षणमात्रांत वीररसाची जाग करुणरसाने व्यापलेली दिसू लागली. ते वनघोर युद्ध पांच घटकांपर्यंत एकसारखे चालले होते. अखेरीस भीम-देवाची सेना पराजित होऊन पळू लागली. पृथ्वीराजाचा विजय झाला. दोहीकडचे सैन्य सोळा हजारांवर पतन पावले. त्यापैकी तेरा हजार भीमदेवाचे आणि तीन हजार पृथ्वीराजाचे होते. पृथ्वीराजाचे सलपराम, मोहल, मल्लीन, महीराव, सहदेव वगैरे सरदार भारातीर्थी पडले. अबू-वर पृथ्वीराजाचे राज्य सस्यापित झाले व तेथे जैतसी धवाराळा सुभेदार नेमण्यांत आले.

पंचदश काण्ड.

चित्ररेखा.

नारि नयनसर काहि न लागा ।

राज पाई मद काहि न जागा ॥

—तुलसीदास.

अमरसिंह महाराजांचा दरबार सरदार मानकन्यानीं अगदीं गज-
वज्रून गेला होता. अमरसिंहहि कांही वेळाने येऊन सिंहासनावर बसल्या-
वर त्याने आपल्या प्रधानांना सर्व तऱ्हेच्या राजकारणाचे प्रश्न केले व
त्यानीं त्याचीं समर्पक उत्तरे दिलीं; नंतर नाहरसिंहासवधाने बराच
खळ झाल्यावर चंदनसिंह म्हणाला, “ न्यायी राजाची प्रजा सदोदीत
न्यायीच राहाते कपटी राजाची प्रजा कपटी असते. ‘यथा राजा तथा
प्रजा’ ही म्हण आवाधित चालणारी आहे. पापी राजाची कारकीर्द
प्रजेला मोठी दुःसह होऊन प्रजा अज्ञानवेदशाला जाऊन पोचते. ”

अमरसिंह म्हणाला, “ चंदनसिंह, नाहरसिंहाला वेदांत प्रायश्चित्त
देण्याचा आमचा इरादा आहे. त्यानें केलेल्या अनेक दुष्कृत्यांचा तपास
केला आहे. सुदरी दासीनें त्याच्याबद्दलच्या ज्या ज्या हकीकती सांगि-

चव्हाणी समशेर !

तस्या त्या त्या सर्व आमच्या प्रत्ययाला आस्था आहेत. आम्ही त्याच्या घरी जाऊन, त्यान वलात्कारान हरण करून कैद करून ठेवलेल्या सर्व स्त्रियांना मुक्त केल्या आहेत. त्याच ते अपवित्र घरही जाळून साक करण्याचा आम्ही हुकूम सोडला आहे. आज आमची प्रकृति जरा नादुरस्त झाली आहे, सबब दरबार बरखास्त करावा अशी आमची इच्छा आहे. ”

इतके बोलून अमरासिंह सिंहासनावरून उठणार तोच चौपदाराने ‘ एक सरदार आला असून, तो महाराजांची भेट घेण्याची इच्छा करतो आहे ’ अशी ललकारी दिली. त्याबरोबर त्याला आणण्याची परवानगी देण्यांत आली. स्त्रीची सरदाराने दरबारांत प्रवेश केला. त्याला सिंहासनाजवळ बसण्याची आज्ञा झाली. त्याच्याबरोबर एक सुंदर सुकुमार बालिकाहि त्या दरबारांत आली होती. अमरासिंहाने त्या सरदाराला विचारले “ आपण कोठून आलांत ? ही सुंदर स्त्री कोणाची आहे ? ”

सरदाराने सांगितले, “ मी पृथ्वीराजाचा सामंत असून, मला ही स्त्री गणसरांच्या सरदाराकडून मिळाली आहे. मी पृथ्वीराजांकडून आपल्याकडे आलो आहे. याच कारण, शहाबुद्दीन घोरिन जी चाल केली आहे तिचा प्रतिकार करण्यासाठी मार्गांत आपण त्याला विरोध करावा अशी आमच्या महाराजांची इच्छा आहे. आपल्याकडे येतांना ही सुंदर स्त्री मला आपल्याच हद्दीतल्या गणसरांच्या ताबडोर्त संपन्न लोकां मिळाली असल्यामुळे व ही निराश्रित आहे यास्तव, मी हिला

पंचदश काण्ड.

आपल्याला अर्पण करतो आहे, म्हणून कृपा करून आपण इचा स्वीकार करावा आणि आमच्या महाराजांच्या निरोपाचा मान राखावा अशी विनंति आहे. ”

अमरसिंह म्हणाला, “ स्त्रीची सरदार, मी आपल्या महाराजांच्या म्हणण्याप्रमाणे घोरिला वाटेत आडवून धरतो पुढे तुमचं तुम्ही पाहून घ्या ! तुम्ही या स्त्रीला ज्या अर्थी मला अर्पण केली आहे त्या अर्थी मी इचा स्वीकार न करण योग्य नाही ! हिलाहि मी आपल्या खास राणीवशात ठेवून घेतो. आतां शेवटीं सागायच इतकच कीं, माझ्या तिची मुलींचा मी स्वयंवरसमारंभ परवां करणार आहे त्या वेळीं आपण हजर राहण्याची मेहरबानी करावी. चंदनसिंह, यांचा योग्य सत्कार झाला पाहिजे ! ” नंतर शिरपेच, तुंग, घोड्यांची एक जोडी व एक उत्तम हत्ती इतका नजराणा स्त्रीची सरदाराला देण्यात येऊन दरबार बरखास्त झाला.

ठरल्याप्रमाणे अमरसिंहाच्या तिन्ही मुलींचा स्वयंवर होऊन चंपेने चंदनसिंहाला माळ घातली, मालतीने स्त्रीची सरदाराला वरिले आणि केतकीने वीरसिंहाचे पाणिग्रहण केलं. सर्व समारंभ थाटाने उत्क्रण्यांत येऊन मालतीसह स्त्रीची सरदार पृथ्वीराज कडे येण्यास निवाला व चंदनसिंह वीरसिंहाच्या मदतीने शहाबुद्दीन घोरिचा रस्ता आडवण्यासाठीं सैन्यासह कूच करण्यास राजाशेची वाट पहात राहिला.

शोडश काण्ड.

घोरीची स्वारी.

(मालिनी.) .

सरळ हृदय ज्यांचे होय सख्यत्व त्यांचे ।
कुटिलहि हृदयांचे होय पित्रत्व साचे ॥
जरि सरळखळांची भेत्रि झाली तरी ती ।
त्वरित वरिल चापी बाण यांचीच रीती ॥

— सौमित्र.

पाडवाच्या राजधानीचे नांव इद्रप्रस्थ असे होते, पुढे त्यालाच दिल्ली म्हणू लागले त्या गोष्टीला आज सातशे वर्षे झोऊन गेली आहेत. दिल्लीस पृथ्वीराज व कनोजेस जयचंद असे दोघे मावस भाऊ राज्य करीत होते. त्यापैकी जयचंद पृथ्वीराजाचा फारच द्वेष करीत असे. तो वयाने लहान असून दिल्लीचा सम्राट बनला व त्याची मुळगी संयोगिता इला त्याने त्याच्या इच्छेविरुद्ध हरण करून नेऊन तिला दिल्लीची पट्टाणी बनाविली, हाच काय तो पृथ्वीराजाचा अपराध होता असे वर वर पाहणारास वाटेला; परंतु खरी गांष्ट निराळी होती.

शोडश काण्ड.

पृथ्वीराजाचा उत्कर्ष जयचदाला सहन होत नव्हता. हरप्रयत्नाने तो त्याचा पाडाव करण्याचा उपाय शोधत होता. इतक्यात शहाबुद्दीन बोरी दिल्लीवर चाल करून जात आहे असे जेव्हा त्याला समजले तेव्हा त्याच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही.

जयचंदाने पृथ्वीराजाच्या सामतात राहण्याचे नाकारून त्याला करभार देण्याचेहि जरी वद केले होते, तरी जयचंद हा आपला मावस भाऊ असून, त्याच्याशी वैर करून त्याच्यावर 'क्षुल्लुक अपराधासाठी' स्वारी करणे पृथ्वीराजाला पसत नव्हते. आपसांत लढाई न होण्याबद्दल पृथ्वीराजाने पुष्कळ खटपट केली; परंतु 'विनाशकाले विपरीत बुद्धि' या न्यायाने जयचंदाने पृथ्वीराजाचे म्हणणे ऐकू न घेतले. पृथ्वीराजाने त्याची समजूत करण्यासाठी पुन्हा एकवार दूत पाठविला व आपली भाऊवद्दकी परकीयांच्या स्वारीच्या वेळी विसरून जाण्यास सांगितले.

“प्रबल पठाण शत्रु भरतखडाला जिकण्यासाठी चालून आला आहे. यावेळी घरचे भांडण वाजूला ठेवणेच योग्य आहे. मी यावेळी जर पराजित झालों तर सर्व भरतखडात यवनांचा अमल बसेल. यास्तव अशा प्रसंगी आपण दोघांनी मिळून त्याचा पाडाव करू व नंतर आपसातल्या तंट्याचा निहाल करू.” अशा अर्थाचे पृथ्वीराजाचे पत्र वाचून जयचंद मोठ्या नाखुशीने परंतु जनलजेस्तव पृथ्वीराजाच्या पक्षाने बोरीशी टक्कर देण्यास सिद्ध झाला.

चव्हाणी सप्तशेर !

पृथ्वीराजाचे सैन्यबल फार मोठे होते. शिवाय देशातील सर्व लहान मोठ्या सामंतींचेहि लष्कर त्याच्या मदतीला धावून आले होते. जयचंदहि जरी त्याला येऊन मिळाला होता, तरी तो पृथक राहूनच लढण्याचे काम करणार होता. कारण, आपल्या जयापजयांत दुसऱ्याने भागीदार व्हावे अशी त्याची इच्छा नव्हती.

घोरी व पृथ्वीराज यांच्या सैन्याची लढाई जुपली तुर्की सैन्याचे सेनापतित्व घोरीने स्वतः पतकरले होते. हिंदूच्या सेनेचे तीन विभाग करण्यांत आले होते. त्या तिन्ही विभागांनी घोरीच्या सैन्याला वेढा देऊन फारच जोराची कापाकापी सुरू केली. त्या तीन विभागांचे सेनापति—पृथ्वीराज, जयचंद आणि चितोडचा राणा समरसिंह हे होते. समरसिंहाने सन्याशाप्रमाणे भगवी वस्त्रे धारण करून कवच घातले होते आणि जटाधारी महादेवाप्रमाणे आपल्या जटा मोकळ्या सोडून तो लढत होता.

कोणचा पक्ष विजयी होणार व कोणचा पराजित होणार याचा निश्चय होईना. युद्ध फारच निकराचे चालले होते. दोन्ही बाजूचे लेक एकसारखे कतल होत होते. ते तिरीरीचे युद्धक्षेत्र “मारो काटो, हाणा मारा” अशा वीरगर्जनांनी वणाणून गेले होते. मध्येच मुसलमानांच्या “अल्लाहो अकबर” अशा गर्जनेने व मध्येच “हर हर महादेव” अशा हिंदूच्या गर्जनेने पृथ्वी आणि आकाश यांमधील पोकळी निनादित होत होती.

शोडश काण्ड.

त्या भयंकर रणक्षेत्रात रक्तांच्या नद्या वाहू लागल्या होत्या. समरसिंह आपल्या सिंहपराक्रमाने शत्रुसेनेचा व्यूह भेदून जाऊन त्यांना छिन्नभिन्न करीत होता. शत्रूहि त्याच्याशी निकराने लढत होते. पृथ्वी-राजाची समशेर असण्य शत्रूच्या सहाराने पृथ्वीला लालभडक रंग देण्याच्या कामी अगदी गुग झाली होती. त्यावेळी जयचंदहि आपसांतले भाडण विसरून जाऊन शत्रुसहारांत कुतांतालाहि मागे सारील असे दिसत होते. त्या तिघां रणनौऱ्यांच्या पराक्रमापुढे शत्रुसेनेचा टिकाव लागेना. शत्रुसेना घाबरून पळू लागली व पृथ्वीराज तिचा दूरवर पाठ-लाग करीत चालला.

सायंकाळी हिंदुसेना विजयी होऊन भोठ्या गौरवाने जयाचा हुंका वाजवीत स्वस्थळी आली. तो सर्व प्रांत त्यावेळी हिंदुसेनेच्या विजय घोषाने दणाणून गेला.

त्यावेळी जयचंपाची मनःस्थिति फारच चमत्कारिक झाली होती. पृथ्वीराजाच्या नांवाच्या जयघोषाच्या गर्जनेने त्याचे पित्त विवडले गेले होते. विजयाच्या आनंदाचा भाग ब्रह्मदेवाने त्याच्या कपाळी लिहिला नव्हता. त्या युद्धांत पृथ्वीराजाची झालेली प्रशंसा ऐकून, त्याच्या काळ-जांत दुखू लागले. तो आपल्याशीच म्हणाला, “ केवढा मी मूर्ख आहे ! मी त्याला साह्य करून, तो माझा शत्रू असता, त्याच्या गौरवांत भर घातली. या युद्धांत मी पश्चें द्रव्य खर्चून स्वसैन्याचा व्यर्थ नाश केला

चव्हाणी समशेर !

आणि पृथ्वीराजाचा यशोदुर्भा वाजाविला. नुकसान माझ झाल आणि जयलभ पृथ्वीराजाला मिळाला ! केवढ हें माझ फुटक नशीब ! ”

आपल्या दैवाला अशा तऱ्हेने अनेक प्रकारे दोष देण्यानेहि जय-चंदाच्या हृदयांनील मत्सराग्रीच्या ज्वालेची शांतता झाली नाही. त्याचा पृथ्वीराजासंबंधाचा हेवा—मत्सर द्विगुणित वाढला.

महमद घोरीचा जरी याप्रमाणे पराजय झाला तरी कोही कालाने त्याने पुन्हा दिल्लीवर स्वारी केली. पृथ्वीराजहि आपल्या सामंतासह ससैन्य तितीरच्या युद्धक्षेत्रात पहिल्यासारखा लढण्यास चालून गेला. याप्रसंगी जयचंद मात्र त्याच्या मदतीला आला नाही. यावेळी मागच्या वेळेपेक्षाहि भयंकर युद्ध झाले. महमद घोरिने यावेळी मोठा सनासागर आणला होता. हिंदूही आपले व आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य रक्षण करण्यासाठी त्या तितीरच्या रणभूमीवर आपली शिरकामळे हातात घेऊन रणमदाने धावून गेले होते. हिंदुसेनेच्या प्रबळ पराक्रमामुळे यावेळीहि मुसलमानांना हार खावी लागली. महमद घोरी हिंदूंच्या वेढ्यात सांपडल्यामुळे, त्याला मागील खेपेप्रमाणे पळून जातां आले नाही. महमद घोरीचे सर्व शरीररक्षक यावेळी कांपले जाऊन तो पृथ्वीराजाचा बंदीवान झाला होता. त्याला जरी बंदीवान केला होता, तरी पृथ्वीराज त्याला आपल्याबरोबर मोठ्या सन्मानाने दिल्लीस घेऊन आला.

शोडश काण्ड.

दिल्लीस आश्यावर पृथ्वीराजाने आपला दरबार भरविला. प्रत्येक दरवाज्यावर नग्या समशेरीचे पाहारेकरी त्यावेळीं पाहरा देत होते. या दरबारांत महंमद घोरीसबधाने काय तो विचार ठरायचा होता. त्या दरबारांत पृथ्वीराजाचे सर्व सामंत आपापल्या योग्य स्थानी विराजमान झाले असून, पृथ्वीराज सिंहासनावर आरूढ झाला होता. त्याच्यावर शुभ्र-कीर्तिदर्शक छत्र धरलेले असून शुभ्रचवऱ्या चामरधारदार ठाळीत होते. वर हिरव्या रंगाच्या छतावर चाद लटकावलेला असून तो चवऱ्यांच्या मंद हवेत हेलकवे खात होता.

अशा समयीं महंमद घोरी त्या राजसभेत खाली मान घालून प्राविष्ट झाला चिता, लज्जा आणि दुष्कीर्ति यांनी त्याचे मुखमंडल व्याप्त केले होते. त्याच्या मनात “ या परदेशात, परधर्मीयांच्या हातून आता आपला कोणच्या तऱ्हेचा छल होणार ते समजत नाही ! ” अशा भावनेच्या रूपना उद्धृत होत होत्या. “ माझ तातारच राज्य, माझी जन्मभूमी, हीं कोठे आहेत ! येथून फारच दूर आहेत ! आतां माझी जन्मभूमी मातेप्रमाणे माझ्या देहाला आपल्या सुखकर अकावर कशी पडू देईल ! माझा बाप, माझा आज्ञा—यांची कब्रस्तान तर तिथे आहेत. आज मला परदेशांत परकीयांच्या हातून मरण येणार हें केवढ माझ दुर्भाग्य ! दुसऱ्याच्या राज्याचा लोभ धरून आपल जीवित धोक्यात धालण हें मोठ घातकी कर्म आहे. ” अशा प्रकारच्या अनुतापाच्या विचिंदाच्या नाग्या त्याला एकसारख्या डबल मारीत होत्या.

चव्हाणी साशेर ।

महंमद घोरीचें औद्धत्य यावेळीं कापराप्रमाणें नाश पावले होते. तो गरीब गायोप्रमाणें त्या सभेंत हाताश होऊन दीनवदमानें हात ओढून उभा राहिला होता. ही त्याची स्थिति पाहून, पृथ्वीराज सिंहासनावरून उतरून त्याच्या जवळ गेला व त्याला म्हणाला, “ तातारराजा, आपण मुसलमान आहांत आणि मी हिंदू आहे. यावेळीं आपण पराजित आणि बंदीवान असून मी विजयी होऊन आपल्यापुढें उभा आहे. अस आहे, तरी आपण वीरपुरुष आहांत. आपलें रणकौशल्य आणि शौर्य पाहून मी आपल्यावर प्रसन्न झालों आहे हिंदूलोक वीरांची पूजा करतात. वीरपुरुष शत्रु असला तरी त्याचा आम्ही कधीं उपमर्द करीत नाहीं. हे मुसलमान वीरा, युद्धसमाप्तीनंतर कोणाचा ना कोणाचा तरी पक्ष विजयी होतो. दुर्भाग्यान आज आपण पराजित झालां आहांत ! तरी पण आपल्या राजसन्मानाच्या विरुद्ध कोणीहि काहीं बोलू शकणार नाहीं. यास्तव आपण लेशमात्रहि संती होण्याचें कारण नाहीं ”

पृथ्वीराजाचें हें भाषण ऐकून महंमद घोरी फारच आश्चर्यचकित झाला. पृथ्वीराज आपल्याशीं अशा तऱ्हेचें भाषण करील अशी गोष्ट त्याच्या कधीं स्वप्नींहि आली नव्हती. पृथ्वीराजाच्या भाषणावर आपण काय उत्तरें द्यावे हेहि त्याला सुचेंना. एक वेळ त्याला असे वाटले कीं, अशा तऱ्हेचें भाषण करून पृथ्वीराज, माझ्यासारख्या पराजिताची बद्दल तर करीत नसेल ना ।

श्रीडष काण्ड.

सर्व सभामंडळ निस्तब्ध असून, कोणाच्याहि तोंडून एक चकारहि निघत नव्हता. मध्यान्हकालीन सूर्याच्या प्रखर किरणांत पृथ्वी-राजाच्या मुकुटावरील मरकतमण्याची दिव्य प्रभा फारच उज्वलित झाली होती. राजसभासदांची दृष्टी चुकवून महमद घोरीने पृथ्वीराजाचे मुसमंडल हलकेच खोळून अवलोकन केले, तेव्हा त्याला त्यांत कापट्य-भावाचे काहीच चिन्ह दिसले नाही.

पृथ्वीराज पुन्हा म्हणाला, “ हे तातारच्या राजवीरा, हिंदूलोक आपल्या हाताश शत्रूला मैत्रीच्या श्रृंखलेत बद्ध करून आपलासा करून घेत असतात. पराजिताशी दयेचे वर्तन ठेवणं हाच आमचा राजधर्म आहे. ”

आतां मात्र घोरीच्या चेहेऱ्यावर आणि नेत्रांत उत्तेजनाची बीज चमकू लागली. तो धीटपणाने म्हणाला, “ हिंदूराजा, मी पराजित झालों आहे—बर्दावान आहे, तरी पण मी इथे तुमच्यापाशी दयेची भिक्षा मागणार नाहीं. तुम्ही यापुढे आपला मोठेपणा कसा दाखवणार आहात तोहि जाणग्याची माझी इच्छा नाहीं. न्यायान्यायाचा विचार करून दया दाखवणारा जो मालक आहे तो तुम्हाला व मला पाहातो आहे. हे हिंदू वीरराजा, आजपर्यंत मी कोणाहि मानवापुढे हात जोडलेले नाहीत. मी फक्त देवापुढे दयेसाठीं रोज हात जोडीत असतो. ”

चव्हाणी समशेर.

गभीर आणि कठणागुक्त वाणीने पृथ्वीराज म्हणाला, “ तुम्ही आणि मी, या दुनियेच्या मालकाला जरी भिन्न नांवांनीं संबोधितो, तरी तो सर्वांचा एकच मालक आहे. त्याचा प्रतिनिधि या नात्यान आज जो मी तुमचा गौरव करतो आहे तो तुमच्या स्वप्नींहि तुम्ही पाहिला नसेल. राजसिंहासन हें नेहमीं क्षमेच्या महत्त्वानं भरलेलं असतं. पठाण-राज, तुम्ही या सिंहासनापुढें—पराजित होऊन, आपला विचार प्रगट करण्यासाठीं उभे राहिलां आहांत ! ”

महमद घोरीचें मुख लाल झालें. त्या तातार राजानें विघर्षी लोकापुढें विदेशांत बंदीजनाप्रमाणें हात जोडून दयेच्या भिक्षेवर स्वदेशी परत जाण्याचें कार्य करावें ही केवढी निंदास्पद आणि शरमेची गोष्ट आहे !

पृथ्वीराजाचें सभाषण ऐकून महमद घोरीने आपला गौरव, आपला सन्मान आणि आपली प्रतिष्ठा हीं मनांत आणून तो त्याच्या दयेची भिक्षा मागण्यास नाकवूल झाला. अशा तऱ्हेनें जिवंत राहाण्यापेक्षां मेलेलें फार बरें असें मनांत आणून तो बोलला, “ दिव्यीसाम्राट, तुमच औदार्य पाहून मी तुम्हांला धन्यवाद देतो; परंतु तुमच्यापुढें मी दयेची भिक्षा मागण्यास मात्र तयार नाहीं. मी तुमचा शत्रु असून तुमच्यापुढें उभा आहे. शत्रूला जें बक्षीस द्यायच असेल तें द्यायला मी परमेश्वराच्या इच्छेनं तयार आहे. ”

शांढश काण्ड

पृथ्वीराजाच्या गभोर वदनावर हास्याची विद्युलता चमकली. तो म्हणाला, “ मुसलमानवीरा, कठोरतेपेक्षा सदयतेने शत्रूला मित्र करून घेण्याचा जो आमचा राजधर्म आहे त्याच्याविरुद्ध मी कसा जाईन ! माझ्यापाशी क्षमा मागण्यात तुम्हाला अप्रतिष्ठा वाटते आहे म्हणून, मीच तुमची संधी करण्याबद्दल प्रार्थना करतो. तरी पण तुम्ही अस समजू नये की, हा पृथ्वीराज तुमच्याशी लढायला भिऊन संधी करायला तयार झाला आहे. मी केवळ प्रजचा रक्तपात न होऊ देण्यासाठीच तुमच्याशी संधी करायला तयार झालो आहे. युद्धाने देशाचा खराबा होऊन प्रजेला कष्ट सोसावे लागतात, म्हणून ते अरिष्ट टाळण्यासाठी मी हा मार्ग योजला आहे तुम्हाला बर्दावान करून ठेवण्यान अथवा तुम्हाला सजा देऊन सोडून देण्यान म्हणजे लढाई बंद होणार आहे अस काहीं नाहीं त्या योगान हिंदू व मुसलमान यांच्यातला वैरभाव वाढणारच आहे यास्तव, तुम्हाला कोणच्याहि तऱ्हेच दुःख न देता तुमच स्वातंत्र्य तुम्हाला परत देण्याची माझी इच्छा आहे. मी तुम्हाला मोठ्या आदरान तुमच्या तातार देशाला नेऊन पोचवीन. तिथे गेल्यावर हिंदूंच्या सवधाचा द्वेष विसरून जाऊन मित्रत्वाचंच नेहमी ध्यान करा. आतां इतउत्तर तुम्ही आमच्या राज्यावर कधीहि चढाई करून येणार नाही अशी मला आशा आहे. तुम्ही केलेल्या अपकारांचाहि आठवण आम्ही विसरून जाऊ. आपणां उभयतांत जर मित्रत्व नांदेल तर आपली

चव्हाणी समक्षे ।

दोषांची राज्ये-शान्ति, शिक्षा आणि व्यापार यांनी पूर्ण भरभराटीची होऊन मोठी संपन्न होतील अशी माझी खात्री आहे. ”

पृथ्वीराजाचे भाषण ऐकून घोरी मुग्व झाला. इतके मोठे औदार्य आणि इतकी मोठी प्रजावत्सलता त्याने आजपर्यंत कोणाहि राजांत पाहिली नव्हती. पृथ्वीराजाच्या अगच्या ह्या सदगुणांनी महमद घोरी अगदी दिपून गेला. त्याने आपली चूक कबूल करून पृथ्वीराजाची क्षमा मागितली व पृथ्वीराजाच्या म्हणण्याप्रमाणे तहनाम्यावर सही केली. हिंदुमुसलमानी बंधुत्वाच्या पवित्र बंधनाने ते दोघे सान्निध्य बसून त्यांनी एकमेकांना आलिंगने दिली. ते त्यावेळचे बंधन जर तुटले गेले नसते तर आज भारतवर्षाची अधोगति खास झाली नसती; परंतु विधात्याची करणी अगाध असते; ती कोणाला समजण नाही.

असे आहे तरी अजून आम्हांला आशा आहे की, हिंदु आणि मुसलमान यांच्यामध्ये अजूनहि असा कोणी तरी हरीचा लाल पैदा होईल की, जो ह्या दोन्ही जातींना बंधुत्वाच्या पवित्र बंधनाने गच्च आवळून टाकून हिंदुस्तानाला अजून उन्नतीचे शिखर दाखील.

सप्तदश काण्ड.

आत्मद्रोह

(सप्तमः)

लजे तूं सिंधुमध्ये बुडुनि, गिरिशिरी जाई मे तूं प्रतिष्ठे ।
शान्ते प्रान्तीं दिशान्ती वस, सगचि रे खर्वसा गर्व तिष्ठे ॥
तेजा पातालसूली दड, गग भगवन्पाननापास सोडी ।
प्रेमानें स्वार्थतृष्णे, सतत तुजसि पन्पानसातेच जोडी ॥

तहनाम्यावर सही झाल्याला पुढे एक वर्षहि झाले नाही तोंच
पुन्हां मुसलमानांनीं पृथ्वीराजावर स्वारी केली बहुत्वाचे पवित्र वधन
आणि तहनामा यांना लाथांखालीं दुडविण्यांत आले. पृथ्वीराजानेहि
'न नीचो यवनात् परः' हे वाक्य लक्षांत आणून, शत्रूचा मार्ग
आडविण्यासाठीं सैन्य कूच केले.

त्यावेळीं सर्वांनीं एकमताने असे म्हटले कीं, "महंमद बोरीला
बंधमुक्त केला ही फार वाईट भोष्ट झाली. त्याला बंदीवान करून ठेवला
असता तर फार बरे झाले असतें."

चव्हाणी समशर !

मनुष्याच्या क्षुद्र अतःकरणातहि भगवताचे आधिष्ठान असते. पृथ्वीराजाची ही एक मोठी चूक झाली कीं, आपल्या स्वताच्या सत्व-गुणाने-सावेपणाने त्याने महमदघोरीलाहि आपल्या सारखाच सरळ स्वभावाचा मानला व त्याच्याशीं सल्ला केला. त्याच्या त्या विश्वासाचे आज चांगलेच फळ त्याला मिळाले.

तिरोरीच्या त्या आफाट मैदानांत रणभेरीचा गडगडाट ऐकू येऊ लागून-दमामे, नगारे, झड्ड लागले व सनया, सूर, शस्त्र, भेरी-निनादित झाली पृथ्वीराजाने आपल्या व आपल्या सामताच्या सैन्यांसह त्याच रणभूमीवर डेरे दिले.

वाचकहो, पुढील वृत्तांत लिहिण्याची आमची सरोसरीच इच्छा नाही. तो वृत्तांत लिहिण्यापेक्षा शरमेने आपले मुख लपवून समाजा पासून दूर कोठें तरी जाऊन लपून राहणेच बरे असे वाटने हर हर ! जे हिंदू ऐक्यासाठी, स्वार्थत्यागाकरितां, आत्मविसर्जनार्थ या जगात सर्वश्रेष्ठ मानले जात होते त्याच्याचपैकीं जो जयचंद तो आज दिल्लीच्या तखताच्या अभिलाषाने मुसलमानांना जाऊन मिळाला व त्यामुळे, हिंदुशाला कलकाने घेरले, हिंदुची कीर्ति रसातळाला गेली. आमच्या पूर्वजांचीं उन्नत मस्तके परस्पांपुढे अवनत झालीं. आही येथेच ठार बुडून अक्षय पारतंत्र्याच्या शृंखलांनीं बद्ध झालों. नराधमा जयचंदा, आपल्या उत्कर्षासाठीं त्या दुष्कृत्यांत आपला भेदू चातला होतास

सप्तदश काण्ड.

त्या तुझ्या नीच घातकी मस्तकावर—हिंदु तर राहोतच पण इतर सर्व विदेशी लोकसुद्धा आपापल्या पादत्राणांच्या फटकाऱ्यांचा वर्धाव केल्या-
शिवाय कधीच राहायचे नाहीत. तुझ्या नांवावर आणि तोंडावर थुंक-
ल्याशिवाय कोणी अन्नग्रहणहि करणार नाहीत ! तुझा मस्तक सरोदीत
नरकांत सर्व पडद्यांच्या खाली पडेल. सयोगितेच्या हरणाचा सूड उग-
विण्यासाठी—चांडाळा जयचंदा, तू आपले सैन्य, द्रव्य, रसद घेऊन
परकीय शत्रूला आपल्या भावांच्या—देशबंधूंच्या विरुद्ध जाऊन मिळास
व त्यांचा हितकर्ता बनून स्वतांसह सर्व भारतभूमीला पारतंत्र्यात टाक-
णारा आद्य कलिपुरुष उत्पन्न झालास याची तुला कांहीं शरम ! पर-
मेश्वरा, ' कर्मणो गहना गतिः ' हेच तुझे वाक्य खरें आहे ।

हेरांकडून ही बातमी पृथ्वीराजाला आगाऊच समजली होती.
आपल्याला विजय मिळावा म्हणून जयचंदांने परकीय मुसलमानांची
मदत मागितल्याबद्दल पृथ्वीराजाला फार वाईट वाटले. दुःखाने त्याची
छाती विदीर्ण झाली. अभिमानाने त्याच्या नेत्रातून अश्रुधारा वाहू
लागल्या. तो आपल्या मनाशी म्हणू लागला “ काय, वैर साधण्याचा
त्याला हा एवढा एकच उपाय होता ? अशा तऱ्हेने सूड घेणे त्याला
योग्य होते काय ? अशा तऱ्हेने सूड घेणाऱ्या त्या मूर्खाला, आपण
भविष्यत् कालीन आपल्या वंशजांच्या स्वातंत्र्याच्या गळ्यावर सुरा

चव्हाणी समशेर.

फिरवीत आहोत—इतके समजण्याची सुद्धा अकल नसावी ना ! हाय ! हाय ! ! मनुष्याचे हृदय इतक्या नीच तऱ्हेने अचोगतीला जाऊं शकते ना ! ”

तिरोरीच्या मैदानांत मुसमानांच्या छावणीच्या दक्षिणभागी कनोजच्या जयचंदराजाच्या सैन्याचा तळ पडला होता. त्या छावणीत जो सर्वांत ऊंच दिसत होता तोच जयचंदाचा तंबू होता. त्या तंबूवर सोन्याच्या पत्र्यात मदवलेल्या उंच काठीवर पिवळ्या रंगाचे निशाण अडकविलेले असून ते हवेमध्ये फडफड आवाज करून जयचंदाच्या स्वार्थ बुद्धिचा तिटकारा व्यक्त करीत होतें. त्यावर सूर्याचे चिन्ह होतें परंतु तेहि त्याच्या दुर्बुद्धीसा त्रासून क्रोधाने लाल झालेले दिसत होतें. अशा थाटाने जयचंद आज आपल्या दशबंदूंशी लढण्यासाठी परकीयांची मदत घेऊन रणांगणावर अवतीर्ण झाला होता.

याच वेळी पृथ्वीराज आपल्या संयोगिता पत्नीसह बेष पालटून जयचंदाच्या छावणीत आला आहे. आपसांत लढाई होऊं नये व झालीच तर तीत मुसलमानांच्या बाजूला जयचंदाने मदत करूं नये अशी स्वदंड करण्यासाठी ते जोडपे गेले आहे. त्या जोडप्याच्या अंसपास त्यांचे शरीरसंरक्षकहि वेव पालटून ते जोडपे परत केव्हा येत याची वाट पहात आहेत.

सप्तदश काण्ड.

आज बरेच दिवसांनी आपल्या पित्याची लाडकी मुलगी आपल्या पित्याच्या छावणीत त्याला भेटायला आली आहे. सयोगितेचे काळीज कांपते आहे. जणू काय तिने महदपराध केला असल्यामुळे ती थर थर कांपत असून आपल्या पित्याच्या रोषाग्रीवुडे शिक्षा भोगायला येऊन उभी राहिली आहे.

चारी बाजूंनी वृक्षांची छाया पसरली असून, आकाशांत मेघ-गर्भात चंद्र आपले डोळे मिचकावीत खेळतो आहे. भव्य मैदानांत हजारों तंबू उभारलेले आहेत. सर्व तबु अंघःकारांत छुसप्राय दिसत-आहेत. सर्वत्र शांतता आहे. फक्त पाहारेवाले मात्र इकडे तिकडे पहरा देत हिंडताहेत. त्यांच्या पायांचे शब्द व कमरेच्या तरवारींची सळसळ मात्र काय ती त्या निस्तब्ध रात्रीच्या शांततेचा भंग करीत आहेत.

अशा त्या निस्तब्ध रात्री आपली मुलगी व जांवयी यांना पाहून सर्पांच्या भीतीने गांगरून जाणाऱ्या प्राण्याप्रमाणे—जयचंद त्यांच्या-कडे पाहू लागला. भडकत असलेल्या अग्नीत आश्रयधारा पड्यावी त्याप्रमाणे जयचंदाच्या हृदयांत—त्यांना पाहून—पूर्वीचा अनादर फारच जोराने भडकला. विछीचा साम्राट आणि त्याची राणी त्यावेळी जय-चंदाच्या तंबूत त्याच्यापुढे नभी असतां, त्यांचा अदरसत्कार करणे बाजूला राहून, त्यांना त्याने बसा म्हणून खुदां म्हटले नाहीं. त्यांच्याशी भाषण करण्यांत आपली अप्रतिष्ठा आहे असे त्याला घाटले. तीं दोघे

चव्हाणी समशेर !

काही वेळ गुपचुप उभी राहिली. कोणीच कोणाशीं काहीं बोलेना ! जयचंद आपल्या पलगावरील मखमलीच्या गाडीवर उठून मात्र बसला इतकेंच काय तें.

पित्यापुढे गेल्याबरोबर तो आपल्याला ठार मारून टाकील अथवा बाजूला हाकून दईल अशी प्रथम संयोगितेला भीति होती, परंतु त्यांपैकी जेव्हां काहीच घडून आले नाही तेव्हां तिने आपल्या अपराधाची पित्यापाशी क्षमा मागितली. जयचदाचे हृदय स्नेहशून्य झाले असल्यामुळे—त्याने फार दिवसांनी भेटलेल्या आपल्या मुलीला आशीर्वादहि दिला नाही किंवा तिचे कुशलहि विचारले नाही; परंतु दुष्ट शस्त्रांनी तिचे ताडून मात्र केले.

आपल्या देहलत आपल्या प्रियपत्नीचा इतका अपमान होत असनाहि पृथ्वीराजाने काहींच गडबड केली नाही; मात्र त्याचे मूर्तकें कोढाने सतत झाले. सतापाने त्याचे डोळे लालभडक झाले. तो 'तेथे भारतप्रजेच्या बल्याणासाठी व भारतमातेच्या स्वातंत्र्यरक्षणाकरिता गेलेला असल्यामुळे त्याने आपले हृदय 'दगडाप्रमाणे घट्ट' करून होत असलेला सारा अपमान नेमुटपणे सहन केला. त्यावेळपर्यंत जयचंद पृथ्वी-राजाबरोबर एका शब्दहि बोललेला नव्हता. त्यामुळे 'पृथ्वीराजाने' त्याच्या बोलण्याची आशा सोडून तो म्हणाला, "महाराज, आई" आपल्या

सप्तदश काण्ड.

रोषाला पात्र आहोंत. आमच्या हातून जे काहीं अपराध घडला आहे त्याबद्दल आपण स्वतां आम्हाला शिक्षा करावी. ती शिक्षा भोगण्यासाठीच आम्ही इथे आलो आहोंत. ”

जयचदाने त्यांचे हे बोलणे ऐकले कीं नाहीं कोण जाणें !

पृथ्वीराज दुःखी अतःकरणाने पुन्हा बोलला, “ दिल्लीचे राज-सिंहासन घेण्यासाठी जे आपण इतके उत्तुक आहांत त्या तुम्हाला मी ते विनहरकत देतो. आम्ही दोघेजण निर्वासिताप्रमाणे, राज्याबाहेर कोणच्याहि देशात केवळ एका वस्त्रानिशी चालते होतो, अथवा आपल्या बंदिशाळेत कैदी होऊन आजन्म राहतो. आम्ही हवे तेव्हा आपल्या सेवेला हजर आहोंत. जे योग्य वाटेल ते करा ! आम्हा उभयतांचा प्राण घेण्यानहि जर आपली क्रोधशांति होत असेल, तर आम्ही आपले प्राण देण्यालाहि सुधीन तयार आहोंत आपल्या त्या तशा कठोर दडाला आपला आशीर्वाद समजून क्षणभरहि दुःखी होणार नाहीं युक्तिप्रयुक्तीन नरांतल भांडण घरात विसवून परकीयांवर एकजुटीन घसरून पडण्याच्या ऐवजी आपण स्वगृहाचा नाश करण्यासाठी परकीयाला मदत कराल ही गोष्ट माझ्या स्वप्नीहि आली नव्हती. महाराज, माझा सूड घेण्यासाठी आपण कोणच्या तऱ्हेची कंवर बांधली आहे याचा आपण नीट विचार करा. प्रभुकृपेने माझा पराजय न होवो. परंतु झालाच तर आपण अस समजू नका कीं, आपला बचाव त्यांच्या हातून होईल.

चव्हाणी समशेर ।

माझ्याबरोबर ते आपल्या कनोजच्या राजालाहि धुळीला मिळविण्यास कर्मी करणार नाहीत. यास्तव, आपणां उभयतांचीं राज्ये रक्षण व्हावीत अशी जर आपली इच्छा असेल, तर आपण आतांच येथून निघून चला आणि दिलीच्या सिंहासनावर बसून आपसांतला तटा मिटवून टाका ! ”

पृथ्वीराजाचें हें भाषण अरण्यारोदनाप्रमाणेंच शेवटीं ठरलें. सयोगितेनें केलेली करुणापूर्ण प्रार्थनाहि निष्फळ झाली. जयचंदाच्या मनाला लवमात्रहि पाझर फुटला नाही. मुसलमानाना साह्य करण्याच्या त्याच्या वृढ निश्चयापासून तो यात्किंचितहि ढळला नाही. युद्धानंतर दिल्लीचें काय होईल अथवा स्वदेशाचें काय होईल, याचा विचार करण्यास त्यानें आपल्या मेंदूला फुरसतच दिली नाही. त्यानें त्यावेळीं केवळ पृथ्वीराजाला कैद करण्याचें मनांत आणून—मुसलमानाची मदत मागण्यासाठीं काय, युक्ति योजावी याच विचारांत आपलें डोकें गुंतवलें होतें. त्यावेळीं जयचंपाला पृथ्वीराजाला कैद करणे कांही अवघड नव्हतें; परंतु त्यांच्यांत तितकें धैर्य आलें नाही. त्यानें फक्त “ लढाईच्या मैदानावर पाहू ” इतकेंच बोलून पृथ्वीराजाला निघून जायला सांगितलें. त्यावेळीं जयचंद इतका कठोर हृदयाचा झाला होता कीं, त्यानें सयोगितेशीं ती परत जातांना एकहि शब्दोच्चार केला नाही.

सप्तदश काण्ड.

पृथ्वीराज आणि सयोगिता यांनी एक दीर्घ निःश्वास सोडून आपले अश्रु पुसले आणि आपल्या छावणीचा मार्ग धरला. जो पृथ्वीराज चव्हाण दिल्लीचा साम्राट असून—आपल्या वीर्यात, गौरवात व सपत्नीत सर्व राजापेक्षा श्रेष्ठ होता तो अपमानित होण्यासाठीच आपल्या राशी-सह जयचढाच्या तंबूत वेष्ट पालटून आला होता काय ? नाही. तो आपल्या हिदभूमातेची लाज रक्षण करण्यासाठी तेथे गेला होता व तेवढ्याचसाठी त्याने झालेला अपमान निमुटपणे सहन केला.

वाहवारे जयचढा ! तू कोण आहेस ? तू मनुष्य आहेस कीं प्रेतात्मा आहेस ? मानवी देह धारण करणारे तू नरपिशाच तर नाहीस ना ? स्नेहाच्या पवित्र—मंगलकारक स्पर्शाने तुच्छ स्वार्थाचा लोभ आणि दुष्कृत्याने सूड घेण्याची इच्छा यांना दूर सारून, आपल्या हृदयाला एक क्षणभरहि बदार आणि कोमल न बनवणारा असा तू आहेस तरी कोण ?

चव्हाणी समशेर !

हिंदूसूर्य युद्ध करणास प्रोत्साहित करील ? शस्त्राघातानें त्याचा देह रण-
मूमीवर पडला तरी त्याच्या समशेरीची घट्ट मूठ शिथिल झाली नाही.
हाय हाय ! शत्रूचीं मुंडकी कांपता कांपतां आमच्या रणधीर प्रतिकृतांत-
वीर शेवटीं रणचंडीच्या माडीवर रणमूर्मीत निद्रिस्त झाला. चव्हाणी-
सूर्य मावळला व चव्हाणी समशेरीचा तडाखा इथेंच संपला.

समरसिंह मेला. पृथ्वीराजेंहि हें जग सोडून गेला; तरी पण
ळढाई थांबली नाही. हिंदूसेनेचा पराजय होतो आहे असे पाहून सयो-
गिता अथारूढ झाली व तिनें स्वतां सैनापत्य स्वीकारून आपल्या सैन्याला
लढण्याचें प्रोत्साहन देण्याचें काम सुरू केलें. मुसलमान आणि जयचंद
यांच्या सेना संयोगितेवर धावल्या. सयोगिता जात्या क्षत्रियकन्या व
वीरपत्नी असल्यामुळे साधारण स्त्रियांप्रमाणें भीतीनें कोंपऱ्यांत दडून
बसणारी व दोन हातांच्या पजांत तोड लपवून रडत बसणारीहि
नव्हती. समरमूमीवर येऊन स्वदेशाकरितां, स्वजातीकरितां, स्वराज्या-
साठीं, स्वपतीकरितां, आपल्या वंशपरपरागत कीर्तीच्या रक्षणासाठीं—
शत्रूचे कठनाळ छेदीत असतां मृत्यु यावा अशी इच्छा करणारी ती
होती. यास्तव, तिला जो सध्यां सुप्रसंग आनायासें प्राप्त झाला होता,
तो तिनें कसा व्यर्थ दवड्यावा ! रजपूत कुलावतास गौरवभूता सयोगिता
आपली ओळख पटवून देऊन शत्रूला शस्त्रास्त्रांचा धडा देण्यासाठीं तळ-
हातावर शिरकमल घेऊन त्वेषानें लढूं लागली होती.

अष्टदश काण्ड.

पितापुत्रीति घनघोर युद्ध सुरू झालें. सयोगिता आपल्या सेनेच्या अग्रभार्गी मोठ्या धाडसानें पराक्रम करीत शत्रूवर स्वसैन्यासह सिंहिणी-सारखी तुटून पडली. पृथ्वीराजाचा नामघोष करून 'हर हर महादेवाच्या' गर्जनेत लांडगेतोड सुरू झाली. लढता लढता सध्याकाळ झाली तरी युद्ध संपलें नाहीं. पृथ्वीराजाचा नामघोष वारवार त्या सायंकाळच्या आकाशांत दुमदुमू लागला. सयोगितेने आपला केशपाश मोकळा सोडलेला होता. ती तरवारीनें शत्रूचीं शिरकमलें भरणीदेवीला वाहात वाहात आपला पुढचा रस्ता आक्रमित चालली होती. तो तिच्या पराक्रम मुसलमानी सेनेला सहन होईनासा झाला. त्या दिह्नीच्या साम्राज्ञीच्या अपूर्व रणकौशल्यापुढें मुसलमान वीर गलितभैर्य होऊन माना खाली घालून निमुटपणें भीतीनें दशादिशांनां पळू लागलें. जयचंदहि, आपल्या मस्तकावरील घाम पुसून टाकून आपल्या मुलीकडून मिळालेल्या अपयशाचा टिळा आपल्याच हातानें आपल्या कपाळावर लावून रणभूर्मीतून पळून गेला. सयोगितेच्या रणविजयी सेनेनें आपल्या विजयध्वनीनें सभोंवारचें वातावरण आणि आकाशमंडल कपायमान करून सोडलें.

या युद्धांत—चंदनसिंह, वीरसिंह, अमरसिंह, बटिच्या, सीधी सरदार, कैमाष वगैरे प्रसिद्ध सरदार रणभूमीवर पतन पावले. चंपा, चमेली; केतकी आणि चित्ररेखा रणभूमीवरच आपापल्या पतींच्या शवांबरोबर

चव्हाणी खमशेर !

सती गेल्या. शांछिनीकुमारीहि सती आपल्यास रक्तांबर परिधान करून तेथे आली.

हाय ! हाय ! ! युद्धांत विजय मिळवून पृथ्वीराजाचे रणशूर मर्द परत बरीं जाऊन करणार काय ! ते सर्व युद्धक्षेत्रांत सुद्धांत होऊन पतन पावले असते तरी त्यांना उत्तम वीरगति प्राप्त झाली असती. स्नेहमयी संयोगितेच्या डोळ्यादेखत त्यांना मरण आले असतें तर फार बरे झाले असतें. काय ? आपल्या जन्मभूमातेचे पातिव्रत्य रक्षण करून आपल्या देशाच्या अपकीर्तीचा कलक वुडून काढून, आपला देश पुन्हा स्वतंत्र करून संयोगिता आनंदोत्सव करण्यासाठीं स्वगृहीं परत जाणार आहे काय ? छे ! तिच्या शोकाची तुलना यावेळीं कोणालाही करितां येणें शक्य नाही ! संपूर्ण हिंदुस्तानां, संपूर्ण हिंदुशास्तीनें जरी अश्रूंच्या नद्या वाहवल्या तरी तिच्या दुःखाग्रीचा भडका विझणें अशक्य होतें. रड—आकांत कर ! संयोगिते, ह्वातेबदा अक्रोश कर ! वा हिंदुस्ताना, तूहि तिचा समभागी हो ! आतां कोणाचाच इलाज नाही. हाय ! हाय ! त्या शोकरसाचें वर्णन लिहिण्याची शक्ति या लेखणींत नाही. काळीज फाडून गेले आहे.

दाऊण शोकाच्या तीव्रपेढ्याला भडकल्या असल्यामुळे संयोगितेच्या नेत्रांतले अश्रु अडून गेले आहेत. संयोगितेनें मोठ्या बैरागीनें

अष्टदश काण्ड.

आपल्या कर्तृचा मृत देह घारातीर्थी आणविला. झांछिनीकुमारीहि तेथे आली. चदनकर्पूरादि सुगुची द्रव्यांची चिता रचविण्यांत आली.

अधेऱ्या रात्रीच्या निविड अधःकारांत तिरीरीच्या मैदानांत कामा नदीच्या तीरावर महान स्मशानभूमीत ती चिता रचण्यांत आली होती.

सयोगिता आणि झांछिनीकुमारी यांनी शेंदूर फासून रक्तवर्ण वस्त्रे परिधान केलीं आहेत. त्यांनी त्या चितेला सात प्रदक्षिणा वाटल्या. त्यांनी नंतर पृथ्वीराजाच्या प्रेताचे पादवंदन केले व ते पाय आपापल्या हृदयाला लाविले. आग भडकली. दिल्लीच्या साम्राज्ञांनी आपले देह त्या भडकलेल्या अर्गीत रिचविले त्यावेळीं त्यांच्या मुखमंडलावर यार्कें-चितहि दुःखाची छाया दिसत नव्हती. अहाहा ! किती तरी तीं सुंदर रूपे ! त्याच्या त्या रूपानी भडकलेल्या अग्निशिखानांहि मलीन करून टाकल्या. त्या दोघी सती आपल्या पतीबरोबर जळून खाक झाल्या. युद्धात हिदूना विजयप्राप्ती शाली अर्सेतांहि शेवटी हिदुस्तान परकीयांच्या गुलामगिरीच्या लोहशृंखलेत बद्ध झाला.

पृथ्वीराजाची व त्याच्या सामंतांची अवशिष्ट सेना. त्या पावित्र चितेचे भस्म लावून, आपलीं पागोटीं हातांत घेऊन अश्रु गाळीत स्वगृहीं निघून गेलीं. हिंदूच्या स्वातंत्र्यतेचे हें शेवटचेच भस्म त्यांनी लाविले होतें. त्याचें—प्रेमपूर्ण भारतांनीं मोठ्या यत्नानें क' बरें रक्षण

चव्हाणी समशर !

करूं नये ! त्या रणभूमीच्या स्मशानांत त्यानंतर पुन्हा केव्हाहि या जगाला आपल्या सुवासाने आनंदित करणारे पुष्प उत्पन्न झाले नाही. जे होते ते जळून भस्मभूत झाले. प्रभातकाळी आपल्या मंजुळ गायनाने पक्ष्यांनी पुन्हा केव्हाच ते स्थान मनोरंजक केले नाही. मधुपानाचे लोमी भ्रमर त्या निस्तब्ध स्मशानकुंजात गुजारव करीत असलेले पुन्हा कधीच विसल नाहीत. चंद्र वाजुनी हाहाकार उठला. तो हाहाकार आपल्या दीर्घ पूर्ण श्वासाने हिंदूंच्या स्वातंत्र्याच्या अखेरीच्या गुलामगिरीच्या सुरूवातीच्या इतिहास सांगू लागून, त्याने चव्हाणी समशेरीची अखेरची तारीफ केली व इतिहासाचे शेवटचे पृष्ठ वाचून तो अखेरच्या निस्तब्धतेत विराम पावला.

